

ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΟ ΣΤΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟ ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ. 1953-2003: Η ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗ ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΟΤΗΤΑΣ (Ιανουάριος 2004)

Συγγραφέας: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΔΕΛΛΗΣ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η παρούσα ανάλυση[1], παρά τη χρήση ενός μοντέρνου και δημοφιλούς λεξιλογίου -πώς αλλιώς θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τις αρχές της «βιώσιμης ανάπτυξης» και της προφύλαξης;-, πραγματεύεται ένα ζήτημα τόσο παλιό όσο και το δημόσιο δίκαιο. Ανατρέχει στην εποχή κατά την οποία ο συνταγματολόγος -και ας μην έφερε ακόμη αυτό τον τίτλο - συνειδητοποίησε έναν από τους βασικούς λόγους ύπαρξής του, την ανάγκη να φωτίσει την παραδοσιακή αλλά και συγκρουσιακή σχέση μεταξύ του γενικού καλού και των ατομικών δικαιωμάτων, ή αλλιώς μεταξύ του δημόσιου και του ατομικού συμφέροντος[2]. Οι έννοιες ανάπτυξη και περιβάλλον συνιστούν δύο συλλογικά αγαθά με συνεχώς αυξανόμενο ειδικό βάρος την τελευταία πενήκονταετία. Από τη συνένωσή τους εμφανίζεται, πλέον, στην Ελλάδα και παγκοσμίως η βιώσιμη ανάπτυξη ως ταυτόσημη έννοια με το γενικό συμφέρον. Η βιωσιμότητα αντιπαρατίθεται στα οικονομικού (ιδίως) χαρακτήρα θεμελιώδη δικαιώματα του ατόμου, την ιδιοκτησία και την οικονομική ελευθερία, τα δικαιώματα δηλαδή εκείνα που συνθέτουν αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «ιδιωτική οικονομική σφαίρα[3]».

2. Με γνώμονα την αντιπαράθεση αυτή, επιχειρείται η διάκριση των διαφόρων φάσεων εξέλιξης του ελληνικού δικαίου κατά την τελευταία πενήκονταετία. Εάν παραμείνει κανείς στα προφανή, θα επιλέξει τη διαίρεση της περιόδου αυτής σε δύο χρονικά ισόρροπα μέρη, με κομβικό σημείο αναφοράς, τί άλλο, το έτος 1975 και την εισαγωγή του νέου τότε συντάγματος. Μία προσεκτικότερη όμως αξιολόγηση των δεδομένων επιβάλλει την περαιτέρω διάσπαση της δεύτερης περιόδου, διακρίνοντας πριν και μετά το έτος 1993. Αιτία του διαχωρισμού αυτού δεν είναι κάποια συνταγματική αναθεώρηση σε εθνικό επίπεδο, αλλά η εμφάνιση προωθημένων νομολογιακών θέσεων υπό το φως των διεθνών εξελίξεων.

3. Σύμφωνα με τα γενικώς παραδεδεγμένα -κατά τρόπο που να μπορεί να μιλήσει κανείς για «συνταγματικό πασίδηλο»- το δημόσιο συμφέρον και τα ατομικά δικαιώματα βρίσκονται σε αμφίδρομη ανταγωνιστική σχέση[4]: η προστασία του δικαιώματος οριοθετείται αλλά και οριοθετεί την κρατική δράση χάριν του δημοσίου συμφέροντος. Ωστόσο, το αποτέλεσμα της αλληλεξάρτησης αυτής ούτε δεδομένο

είναι ούτε μπορεί να ορισθεί με τρόπο στατικό, ιδίως σε ό,τι αφορά το αντικείμενο της παρούσας ανάλυσης. Η τιμή της εξισορρόπησης των ιδιωτικών συμφερόντων με τις δημοσίου χαρακτήρα προτεραιότητες όχι μόνον μεταβάλλεται συνεχώς αλλά και χαρακτηρίζεται από μία ιδιαίτερα ελκυστική, για τον θεωρητικό, ασάφεια. Πάντως, μπορεί να υποστηριχθεί -με τη σχετικότητα που χαρακτηρίζει κάθε γενίκευση- πως, μέχρι το 1975 (I), η περιοριστική λειτουργία του γενικού συμφέροντος επί των οικονομικού χαρακτήρα δικαιωμάτων ασκείται με τρόπο ιδιαίτερα επιφυλακτικό, ενώ μετά το 1975 (II) ο δημόσιος σκοπός, με τη μορφή της προστασίας των εννόμων αγαθών της ανάπτυξης και του περιβάλλοντος, νομιμοποιεί προσβολές του ατομικού δικαιώματος ακόμη και μέχρι τις παρυφές του πυρήνα του. Το συμπέρασμα αυτό φαίνεται να ενισχύεται στην τρίτη φάση εξέλιξης, δηλαδή μετά το 1993 (III).

4. Μήπως λοιπόν ο σύγχρονος φιλελευθερισμός, παρά την επικράτησή του μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και την ενίσχυσή του μέσω των διαύλων της ευρωπαϊκής ενοποίησης, ανέχεται όλο και μεγαλύτερη συρρίκνωση των ατομικών δικαιωμάτων, όσο αντιφατικό και αν φαίνεται τούτο εκ πρώτης όψεως; Μήπως η ατομική διάσταση της ελευθερίας του ατόμου -αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ατομικότητα, ως ειδική μορφή επίκλησης και άσκησης θεμελιωδών δικαιωμάτων- είναι πλέον εκτεθειμένη σε μεγαλύτερες πιέσεις, παρά το φιλελεύθερο μανδύα της κρατικής εξουσίας; Χωρίς να φιλοδοξεί να χαρακτηριστεί εξαντλητική, η ανάλυση που ακολουθεί επιχειρεί να αναδείξει τη σημασία των ως άνω ερωτημάτων.

II. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1975: ΤΟ ΔΙΣΤΑΚΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΟΤΗΤΑΣ

5. Με το τέλος του εμφυλίου, η Χώρα μας διεκδικεί υψηλές θέσεις στα στατιστικά της φρίκης. Μοιράζεται με τη Γερμανία την πρώτη θέση στην καταστροφή των υποδομών της. Κυριολεκτικά από τις στάχτες του πολέμου γεννάται μία νέα αποστολή του Κράτους, η ανάπτυξη. Συναφώς, γίνεται αντιληπτή η ανάγκη μετάλλαξης της διοικητικής λειτουργίας και κερδίζει έδαφος ο προγραμματικός -ρυθμιστικός ρόλος του κράτους χάριν της οικονομικής κατά κύριο λόγο ανάπτυξης[5]. Για το λόγο αυτό συστήνεται το 1946 ο Οργανισμός Ανασυγκρότησης, εκπονούνται προγράμματα, ενώ η οικονομική ανάπτυξη βρίσκεται στο επίκεντρο του Σχεδίου Μάρσαλ το 1948 και της δημιουργίας (1960) του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Αναπτύξεως, στον οποίο μετέχει σχεδόν αμέσως με την ίδρυσή του η Ελλάδα (ΝΔ 4190/1961). Παράλληλα, αφομοιώνεται στην Ελλάδα ο παρεμβατικός ρόλος του κράτους[6] με τη μορφή της εποπτικής και της παροχικής λειτουργίας της Διοίκησης (οι ιδέες του Κένυς από το 1926 βρίσκουν προσφορό έδαφος).

6. Από την πλευρά του, ωστόσο, το Σύνταγμα του 1952 είναι εξόχως φιλελεύθερης απόχρωσης[7] και παραβλέπει τις κοινωνικού και δημοσίου χαρακτήρα προτεραιότητες που μόλις αναφέρθηκαν. Αφενός, αγνοεί την έννοια του κοινωνικού

κράτους και των κοινωνικών δικαιωμάτων -τα οποία αποτελούν τον κατεξοχήν δικαιολογητικό λόγο της παρεμβατικής-παροχικής δράσης της Διοίκησης- και παραβλέπει παντελώς το ζήτημα της περιβαλλοντικής προστασίας. Αφετέρου, δεν κατοχυρώνει ρητώς την υποχρέωση του Κράτους να μεριμνά για την ανάπτυξη και τον συντονισμό της Οικονομίας[8], αν και κινείται προς αυτή την κατεύθυνση, όταν χρησιμοποιεί για πρώτη φορά αναπτυξιακή ορολογία αναφορικά με τους αγροτικούς και αστικούς συνεταιρισμούς[9] και ιδίως όταν εισάγει ειδικό προστατευτικό καθεστώς για τα κεφάλαια εξωτερικού[10]. Περαιτέρω, εμμένει στους παραδοσιακούς περιορισμούς των ατομικών δικαιωμάτων που γίνονται ανεκτοί από τον φιλελευθερισμό: τα ατομικά δικαιώματα έχουν ως όριο την προστασία των συμφερόντων του κοινωνικού συνόλου και των δικαιωμάτων των άλλων[11]. Από τη σκοπιά αυτή, μπορεί να υποστηριχθεί ότι στο Σύνταγμα του 1952 όσο και στα παλαιότερα Συντάγματα[12], κάποια σπέρματα αναπτυξιακής προβληματικής εντοπίζονται στις διατάξεις για τη (θεμιτή) στέρηση της ιδιοκτησίας: η αναγκαστική απαλλοτρίωση[13] επιτρέπεται καταρχήν για δημόσια «ανάγκη»[14] ή «ωφέλεια»[15] και πάντοτε ύστερα από την καταβολή πλήρους αποζημίωσης. Συναφής είναι και ο σκοπός των συνταγματικών μεταβατικών διατάξεων για την αποκατάσταση προσφύγων ή ακτημόνων[16].

7. Παρά το ανώριμο αυτό συνταγματικό περιβάλλον η οικονομική ανάπτυξη, καθίσταται σημαίνουσα κρατική αποστολή[17], γίνεται μέρος της διοικητικής δράσης[18] αλλά δεν λαμβάνει παρά μόνο διστακτικά, εάν όχι περιθωριακά, τη μορφή του περιορισμού των ατομικών δικαιωμάτων. Η ανάπτυξη, ως κρατική αποστολή, εμφανίζει δύο πτυχές: Πρώτον, την υποχρέωση του Κράτους να προγραμματίζει - συντονίζει (εξ ου και το Υπουργείο Συντονισμού) την Εθνική Οικονομία, η οποία δεν μετουσιώνεται σε δεσμεύσεις ή άλλες έννομες συνέπειες για τους ιδιώτες[19]. Δεύτερον, τη δυνατότητα του Κράτους να ρυθμίζει την Εθνική Οικονομία με τη μορφή της παροχής κινήτρων υπέρ των ιδιωτών επενδυτών[20]. Κατ' εφαρμογή της λογικής αυτής, εξεδόθησαν οι αναπτυξιακοί νόμοι οι οποίοι απετέλεσαν και τη βάση για την προσέλκυση παραγωγικών επενδύσεων[21]. Εργαλείο δηλαδή της ανάπτυξης είναι το κίνητρο για την ανάπτυξη της οικονομικής ελευθερίας και όχι ο περιορισμός της[22]. Όπως μάλιστα παρατηρεί ο Αν. Τάχος, αναφερόμενος στην περίοδο εκείνη μέχρι το 1975, το ατομικό δικαίωμα είναι το όριο της δημόσιας προσπάθειας στην ανάπτυξη: «*Η επέμβασις του κράτους προς ανάπτυξιν του κοινωνικού συνόλου όριον έχει το Σύνταγμα, διότι η προσωπική ελευθερία είναι απαραβίαστος και αυτή περιορίζεται μόνον όταν και όπως ορίζει*»[23].

8. Είναι πάντως αξιοσημείωτο ότι, παρά την «αθώα» -απέναντι στα ατομικά δικαιώματα- αυτή μορφή της αναπτυξιακής δράσης του κράτους, ο προβληματισμός για τις συνέπειες επί της ιδιωτικής σφαίρας δεν είναι ανύπαρκτος[24]. Η ψήφιση στη Βουλή του Οικονομικού Προγράμματος το 1950 προκάλεσε σημαντικές συζητήσεις ως προς το αν ο κρατικός οικονομικός

προγραμματισμός συμβιβάζεται με την ελευθερία και την δημοκρατία, γεγονός το οποίο αποκαλύπτει τον απόλυτο χαρακτήρα με τον οποίο γίνονται την εποχή εκείνη αντιληπτές οι ατομικές ελευθερίες οικονομικού χαρακτήρα[25].

9. Η διάχυτη αυτή υπερπροστασία της ατομικότητας δεν θα αποτρέψει ωστόσο τον κοινό νομοθέτη από το να προβλέψει την αναγκαστική συγχώνευση δύο τραπεζών[26], ρύθμιση η οποία θα κριθεί ότι συνάδει με την οικονομική ελευθερία «δοθέντος ότι, ? η εξυγίανσις του όλου τραπεζικού συστήματος της χώρας, εξ ου καιτά μέγιστον βαθμόν ήρτηται και η ομαλή λειτουργία της εθνικής οικονομίας, επιβάλλει την δημιουργίαν ισχυρών τραπεζικών εταιριών δια της συγχωνεύσεως εκ των ήδη υφισταμένων τοιούτων»[27].

10. Σε ό,τι αφορά το έννομο αγαθό περιβάλλον, φυσικό και πολιτιστικό, αυτός που θα το βγάλει από τη συνταγματική αφάνεια δεν είναι άλλος από τον δικαστή του Συμβουλίου της Επικρατείας. Με αποφάσεις που χρονολογούνται πριν από το 1975 θα γίνει δεκτό ότι η θέσπιση απαγορεύσεων δόμησης σε ακτίνα 30 μέτρων από τον αιγιαλό σκοπεί στην προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, σκοπός «όστις ανάγεται εις το ευρύτερον δημόσιον συμφέρον»[28] ή ότι η προστασία των αρχαιοτήτων και των λοιπών ιστορικών και καλλιτεχνικών μνημείων αποτελεί λόγο γενικότερου δημόσιου συμφέροντος, ο οποίος δικαιολογεί την ανάκληση νόμιμης ευνοϊκής διοικητικής πράξης[29]. Εξάλλου, ήδη από το 1962 η νομολογία επισημαίνει ότι τα δάση και οι δασικές εκτάσεις είναι αντικείμενο «ιδιαιτέρας κρατικής μερίμνης» και η διαφύλαξή τους συνδέεται με σκοπούς «δημόσιας ωφέλειας»[30].

III. ΑΠΟ ΤΟ 1975 ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ: Η ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΩΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΜΨΗΣ ΤΟΥ ΑΤΟΜΙΚΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

A. Η νέα χάραξη του συνταγματικού χάρτη και η παραγνωρισμένη συγγένεια των άρθρων 106 και 24 Συντ.

11. Με το Σύνταγμα του 1975 καθιερώνεται σαφώς ο κοινωνικός και παρεμβατικός χαρακτήρας του Κράτους[31]. Αναγνωρίζονται κοινωνικά δικαιώματα και προστίθενται ειδικές διατάξεις με τις οποίες η οικονομική ανάπτυξη και το περιβάλλον καθίστανται αντικείμενα κρατικής μέριμνας. Ενόψει της εξέλιξης αυτής, η οποία δεν επικεντρώνεται μόνο στις διατάξεις, των άρθρων 106 και 24 αλλά διαχέεται σε μεγάλο τμήμα του συνταγματικού κειμένου, αναγνωρίζονται μεγάλα περιθώρια περιορισμού ιδίως των ατομικών ελευθεριών οικονομικού χαρακτήρα, όχι μόνο ενόψει συγκεκριμένων ρυθμίσεων -κρατικοποιήσεις, αναγκαστική συμμετοχή στη δαπάνη για εκτέλεση έργων κοινής ωφέλειας- αλλά και της φιλοσοφίας από την οποία φαίνεται να διαπνέεται ο συνταγματικός νομοθέτης.

12. Το άρθρο 106 παρ. 1[32] του Συντάγματος προβλέπει την υποχρέωση του Κράτους, χάριν του γενικού συμφέροντος και της κοινωνικής ειρήνης, να προγραμματίζει και να συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα της Χώρας, επιδιώκοντας την οικονομική ανάπτυξη όλων των τομέων της Εθνικής Οικονομίας. Ειδική μνεία γίνεται στην περιφερειακή ανάπτυξη και στην οικονομία ευπαθών περιοχών (ορεινές, νησιωτικές κλπ). Περαιτέρω, όχι μόνο διατυπώνεται ένας αρνητικός περιορισμός για την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία, η οποία δεν μπορεί να αναπτύσσεται σε βάρος της εθνικής οικονομίας[33], αλλά εισάγονται και θετικοί τρόποι περιορισμού της ιδιωτικής δράσης: αφενός, με τη δυνατότητα εξαγοράς επιχειρήσεων ή αναγκαστικής συμμετοχής σε αυτές, εφόσον έχουν ζωτική σημασία για την αξιοποίηση των πηγών του εθνικού πλούτου, η παρέχουν υπηρεσίες στο κοινωνικό σύνολο, έναντι πλήρους τιμήματος[34]. Αφετέρου, με την υποχρέωση του οφελούμενου από έργα κοινής ωφέλειας, ή γενικότερης σημασίας για την ανάπτυξη της Χώρας, να συμμετάσχει αναγκαστικά στη σχετική δαπάνη[35].

13. Η πτυχή του γενικού συμφέροντος που συνδέεται με αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε εθνική οικονομική ανάπτυξη κοινωνικού χαρακτήρα ή, πιο απλά, αναπτυξιακό δημόσιο συμφέρον, επιβάλλει συνταγματικά κατοχυρωμένους ειδικότερους και εντονότερους περιορισμούς των ατομικών δικαιωμάτων και εκτός του άρθρου 106. Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν, η σύσταση αναγκαστικών συνεταιρισμών για την εκμετάλλευση πλουτοπαραγωγικής πηγής[36], οι ειδικοί περιορισμοί της ιδιοκτησίας για έργα «γενικότερης σημασίας για την οικονομία της χώρας»[37], «κοινής ωφέλειας»[38], ή με «προφανή κοινή ωφέλεια»[39], οι περιπτώσεις του άρθρου 18[40] αλλά και ο περιορισμός της συνδικαλιστικής ελευθερίας σε «επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας που η λειτουργία τους έχει ζωτική σημασία για την εξυπηρέτηση βασικών αναγκών του κοινωνικού συνόλου»[41]. Η ανάγνωση και μόνον των ως άνω συνταγματικών διατάξεων αποκαλύπτει ότι στο επίκεντρο των περιορισμών της ατομικής σφαίρας χάριν της συλλογικής οικονομικής ανάπτυξης βρίσκονται τα θεμελιώδη δικαιώματα οικονομικού χαρακτήρα, δηλαδή η οικονομική ελευθερία[42] και η ιδιοκτησία[43].

14. Εκτός από το αναπτυξιακό δημόσιο συμφέρον, το οποίο φαινόταν πρωτεύον, τουλάχιστον την επαύριο του 1975, ο συντακτικός νομοθέτης εισάγει και το άρθρο 24 Συντ., το οποίο, λόγω της δημοσιότητας που απέκτησε στη συνέχεια, δεν χρειάζεται πλέον εισαγωγικές περιγραφές[44]. Η αρχιτεκτονική της νομικής κατασκευής του οικολογικού δημοσίου συμφέροντος είναι παρόμοια με εκείνη που αφορά την οικονομική ανάπτυξη: Πρώτον, καθιέρωση της προστασίας του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος ως συνταγματικής υποχρέωσης του Κράτους, με ειδική μεταχείριση των δασών[45]. Η υποχρέωση αυτή έχει εξόχως συντονιστικό-οργανωτικό χαρακτήρα στην περίπτωση του χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού[46], δράσεις που υπάγονται στη ρυθμιστική αρμοδιότητα του Κράτους και αποσκοπούν στην «ανάπτυξη»[47] και «αξιοποίηση»[48] των οικισμών. Δεύτερον, η

επίτευξη της εν λόγω ρυθμιστικής αποστολής του Κράτους συνιστά θεμιτό λόγο συρρίκνωσης της ιδιωτικής σφαίρας, με την αναγκαστική συμμετοχή των ιδιωτών στην πολεοδόμηση[49] ή την ανοχή περιορισμών της ιδιοκτησίας για την προστασία του φυσικού[50] και του πολιτιστικού[51] περιβάλλοντος[52].

15. Η επιλογή του ως άνω λεξιλογίου, και ιδίως των όρων «*σχεδιασμός, ανάπτυξη, αξιοποίηση, αναγκαστική συμμετοχή*» αποκαλύπτουν μία εσωτερική σχέση μεταξύ των άρθρων 24 και 106, η οποία δεν ήταν ίσως εμφανής στους συντάκτες τους ή και ηθελημένη από αυτούς[53]. Εκείνο που προφανώς δεν μπορούσαν να φαντασθούν είναι ότι στην αντιπαραβολή του οικονομικού με το οικολογικό δημόσιο συμφέρον, παρά τις ενδείξεις, το δεύτερο υπήρξε εν τέλει εκείνο που, χωρίς να υπερέχει αξιολογικά, απετέλεσε τον κυριότερο παράγοντα κάμψης των δικαιωμάτων των ιδιωτών την τελευταία τριακονταετία. Για την εξέλιξη αυτή καθοριστικός παράγοντας υπήρξε ο δικαστής του Συμβουλίου της Επικρατείας.

B. Η νομολογιακή συστολή των ατομικών δικαιωμάτων απέναντι στο αναπτυξιακό και το οικολογικό γενικό συμφέρον

α. το ιδιωτικό δικαίωμα σε μία «αναπτυξιακά κατευθυνόμενη» οικονομία

16. Ο Έλληνας δικαστής, ιδίως του Συμβουλίου της Επικρατείας, γρήγορα αντιλήφθηκε τις συνέπειες της νέας ανάγνωσης της οικονομίας στην οποία προέβη το Σύνταγμα του 1975 και το γεγονός ότι, όπως εύστοχα παρατηρεί η θεωρία, «*ελεύθερη οικονομία δεν σημαίνει αναγκαστικά και φιλελεύθερη οικονομία*»[54], αλλά καθιέρωση πλέον ευρύτατης εξουσίας υπέρ του νομοθέτη για τον καθορισμό της οικονομικής πολιτικής[55].

17. Εξάλλου, πολύ γρήγορα η πολιτική εξουσία κατέφυγε στη χρήση των νέων παρεμβατικών εργαλείων που της παρέσχε το Σύνταγμα, ακόμη και των πλέον ακραίων που δεν είναι άλλα από την αναγκαστική συμμετοχή ή και την εθνικοποίηση ιδιωτικών επιχειρήσεων. Πρώτα με το ν. 431/76 για τον διορισμό προσωρινού επιτρόπου σε τράπεζες και για τον υποχρεωτικό διπλασιασμό του μετοχικού τους κεφαλαίου[56]. Στη συνέχεια, με το ν. 1386/83 για την αναγκαστική συμμετοχή του Κράτους στο κεφάλαιο των προβληματικών επιχειρήσεων, ο οποίος κρίθηκε συνταγματικός από τον ακυρωτικό δικαστή, παρά τις βαρύτερες συνέπειες που επέφερε επί των δικαιωμάτων των μετόχων, διότι απέβλεπε στην «*εξυγίανση και επιβίωση των επιχειρήσεων για λόγους γενικότερου κοινωνικού συμφέροντος, δηλαδή για την προστασία της Εθνικής Οικονομίας και των εργαζομένων από τον κίνδυνο της ανεργίας*»[57].

18. Σε μια άλλη ομάδα ενδίκων διαφορών που απασχόλησαν τη δημόσια ζωή, το αναπτυξιακό δημόσιο συμφέρον χρησιμοποιήθηκε για να εμπλουτίσει ερμηνευτικά

την έννοια της δημόσιας τάξης και για να δικαιολογήσει συνταγματικά την επίταξη λεωφορείων που διεξάγουν αστικές συγκοινωνίες δυνάμει του άρθρου 18 παρ. 3 του Συντάγματος[58]. Για το ίδιο αντικείμενο, μερικά χρόνια αργότερα, θα κριθεί ότι η επιλογή του νομοθέτη να παραχωρήσει εκ νέου τις αστικές συγκοινωνίες σε κρατικό ΝΠΙΔ, αφαιρώντας το σχετικό προνόμιο από τις Συγκοινωνιακές Επιχειρήσεις, τη σύσταση των οποίων είχε προβλέψει ένα χρόνο νωρίτερα, είναι συνταγματικά θεμιτή, παρά τις συνέπειες που επιφέρει για τα ιδιωτικά δικαιώματα[59].

19. Συνεπώς, το άρθρο 106 Συντ. -ή, καλύτερα, το οικονομικό-αναπτυξιακό συμφέρον του συνόλου- δικαιολογούν την εκ μέρους του νομοθέτη συρρίκνωση της ιδιωτικής οικονομικής ελευθερίας. Έτσι, είναι δυνατή η νομοθετική παρέμβαση για την ανατροπή των όρων ήδη υφιστάμενης συμβατικής σχέσης ως «εξαιρετικό μέτρο», το οποίο δικαιολογείται «για σοβαρούς λόγους δημοσίου συμφέροντος, όπως είναι η βλάβη της εθνικής οικονομίας»[60]. Συναφώς, «προβλέπεται, για λόγους δημοσίου συμφέροντος, η δυνατότητα ρυθμιστικής επεμβάσεως του Κράτους με τον καθορισμό ανωτάτου ορίου ποσού ή ποσοστού διδάκτρων που καταβάλλονται στα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια για την αποτροπή υπερμέτρου επιβαρύνσεως των χρησιμοποιούντων τις υπηρεσίες των εκπαιδευτηρίων αυτών»[61] ή και η απαγόρευση συνομολόγησης και καταβολής αυξήσεων αποδοχών στους εργαζόμενους χάριν της εθνικής οικονομίας[62].

20. Περαιτέρω, όπως ήδη εξηγήθηκε, πλείστες συνταγματικές διατάξεις προβλέπουν ιδιαιτέρως εκτεταμένους περιορισμούς στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας για αναπτυξιακούς λόγους. Ήταν λοιπόν αναμενόμενο ο ακυρωτικός δικαστής να μην εγείρει ιδιαίτερα προσκόμματα στην εφαρμογή των διατάξεων αυτών κατ' επίκληση κάποιας άξιας προστασίας ιδιωτικής σφαίρας του ατόμου. Αντιθέτως, πλούσια είναι η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας με την οποία επικυρώνεται η κήρυξη απαλλοτριώσεων για λόγους δημόσιας ωφέλειας, η οποία συνίσταται «στην προαγωγή της εθνικής οικονομίας ή άλλου δημοσίου συμφέροντος»[63]. Η αναπτυξιακή προβληματική ως λόγος στέρησης της ιδιοκτησίας είναι ιδιαιτέρως εμφανής στις περιπτώσεις που η απαλλοτρίωση κηρύσσεται υπέρ ιδιωτών, συνήθως επενδυτών[64], ή δημοσίων επιχειρήσεων[65]. Ο δικαστής δεν φέρει αντιρρήσεις επί της ουσίας, αρκεί να τηρούνται οι προϋποθέσεις της αιτιολογίας ως προς τη συνδρομή της δημόσιας ωφέλειας και τη δυνατότητα κάλυψης της αποζημίωσης[66].

21. Ο δικαστικός έλεγχος επί του αναπτυξιακού δημοσίου συμφέροντος ως λόγου περιορισμού των δικαιωμάτων είναι «ασφυκτικά» στενός[67]. Για παράδειγμα, η στάθμιση του παραγωγικού-αναπτυξιακού χαρακτήρα της ιδιωτικής επένδυσης[68] ή ο αξιόλογος χαρακτήρας βιομηχανίας και το κατά πόσο αυτή συμβάλλει ουσιαστικά στη βιομηχανική ανάπτυξη της περιοχής[69], κρίσεις οι οποίες δικαιολογούν την αναγνώριση προνομίων ή τη συντέλεση απαλλοτρίωσης θεωρούνται παραδοσιακά ότι εκφεύγουν του δικαστικού ελέγχου. Θα πρέπει να αναζητήσει κανείς εμφανώς ακραίες

περιπτώσεις συρρίκνωσης της ιδιωτικής ελευθερίας για να συναντήσει την απόρριψη εκ μέρους του Συμβουλίου της Επικρατείας, της αναπτυξιακής επιχειρηματολογίας της διοίκησης. Όπως στην περίπτωση μέτρου με το οποίο επεβλήθη στις εταιρίες εμπορίας πετρελαιοειδών ανώτατος αριθμός βυτιοφόρων ιδιωτικής χρήσεως που αυτές μπορούν να έχουν στην κυριότητά τους, το οποίο κρίθηκε ότι δεν δικαιολογείται από λόγους δημοσίου συμφέροντος, παρά την προσπάθεια της Διοίκησης να συνδέσει το μέτρο με την ανάγκη διατήρησης των ενεργειακών αποθεμάτων της Χώρας και την εθνική οικονομία[70].

β. Οι «πράσινες» επιθέσεις κατά του ατομικού δικαιώματος: ο περιβαλλοντικός «ζωτικός χώρος»

22. Εάν η κάμψη των θεμελιωδών δικαιωμάτων για λόγους που συναρτώνται με το αναπτυξιακό δημόσιο συμφέρον ήταν μάλλον αναμενόμενη και συνιστά τη λογική ακολουθία των συνταγματικών εξελίξεων που προαναφέρθηκαν, δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί το ίδιο και για τις αβαρίες που υφίστανται τα ίδια δικαιώματα χάριν της περιβαλλοντικής προστασίας. Η ένταση και η έκταση των οικολογικών επιθέσεων από τις οποίες βάλλεται το πεδίο των δικαιωμάτων αυτών την τελευταία τριακονταετία, δύσκολα μπορούσε να προβλεφθεί εκ των προτέρων ακόμη και με την πλέον μαξιμαλιστική ανάγνωση του άρθρου 24 του Συντάγματος. Και όμως, η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας -στην οποία αναλογεί η μερίδα του λέοντος τόσο της τιμής όσο και της ευθύνης για την εξέλιξη αυτή- ιδωμένη *a posteriori* σε αντιπαραβολή με το γράμμα των συνταγματικών ρυθμίσεων, κάθε άλλο παρά εξωσυνταγματική ή αντισυνταγματική μπορεί να θεωρηθεί. Εάν ξενίζει ενίοτε, τούτο δεν οφείλεται τόσο σε κάποιες ακραίες και ίσως ατυχείς δικαστικές λύσεις -οι οποίες είναι μοιραίο να παρεισφρέουν σε μία τόσο πλούσια και «ευαίσθητη» νομολογία- αλλά στο ότι συγκρούεται με την παραδοσιακή και ίσως υπερβολική προσήλωση του έλληνα (νομικού και μη) στην ατομικιστική διάσταση της οικονομικής ελευθερίας και της ιδιοκτησίας, προσήλωση η οποία παραπέμπει στο *iususenditabusendi* του ρωμαϊκού δικαίου.

23. Σε ό,τι αφορά αυτό που θα μπορούσε να ονομασθεί «οικολογικό» δημόσιο συμφέρον, δεν ανήκει στις προθέσεις μου να καταγράψω τις πάμπολλες δικαστικές αποφάσεις που βρήκαν το δικαίωμα του ιδιώτη να υποχωρεί μπροστά στην ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος[71]. Οι αποφάσεις αυτές στηρίχθηκαν πάντως εξ αρχής, λίγο έως πολύ, στην ίδια συλλογιστική αφετηρία. Με το άρθρο 24 Συντ. το περιβάλλον έχει «αναχθεί σε αυτοτελώς προστατευόμενο αγαθό»[72], για την προστασία του οποίου συντακτικός νομοθέτης δεν αρκέσθηκε στην πρόβλεψη δυνατότητας να θεσπίζονται μέτρα «αλλά επέβαλε στα όργανα του Κράτους που έχουν τη σχετική αρμοδιότητα να προβαίνουν σε θετικές ενέργειες για τη διαφύλαξη του προστατευόμενου αγαθού και, ειδικότερα, να λαμβάνουν τα απαιτούμενα νομοθετικά και διοικητικά, προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα παρεμβαίνοντας

στον αναγκαίο βαθμό και στην οικονομική ή άλλη ατομική ή συλλογική δραστηριότητα»[\[73\]](#).

24. Χαρακτηριστική περίπτωση ανάσχεσης της ιδιωτικής οικονομικής δράσης, χάριν της περιβαλλοντικής προστασίας, είναι ο νομοθετικός και νομολογιακός περιορισμός της δυνατότητας εκσυγχρονισμού βιομηχανικών επιχειρήσεων, οι οποίες βρίσκονται εντός της περιβαλλοντικά και οικιστικά υποβαθμισμένης περιοχής της Αττικής. Έτσι, έγινε δεκτή αίτηση ακυρώσεως κατά άδειας εκσυγχρονισμού βιομηχανικής επιχείρησης, επειδή δεν συνεκτιμήθηκε επαρκώς ο παράγοντας του φυσικού περιβάλλοντος μέσω της διατύπωσης ειδικής αιτιολογίας[\[74\]](#) ή λόγω παράλειψης εκπόνησης Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων[\[75\]](#) ή ακόμη, διότι ο εκσυγχρονισμός συνεπαγόταν την αύξηση της παραγωγής της βιομηχανικής μονάδας, γεγονός το οποίο, κατά τα διδάγματα της κοινής πείρας, οδηγεί σε επιβάρυνση του περιβάλλοντος[\[76\]](#).

25. Συναφώς, ο ανώτατος ακυρωτικός δικαστής θεωρεί καθόλα νοητό να θεσπίζονται περιορισμοί στην ιδιοκτησία ή σε οικονομικές δραστηριότητες που συνδέονται με την εκμετάλλευση της ιδιοκτησίας, χάριν της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος. Όπως στην τουριστική και οικιστική χρήση γηπέδου το οποίο βρίσκεται εντός τόπου αναπαραγωγής της θαλάσσιας χελώνας *CarettaCaretta*, για να αναφέρουμε την πιο γνωστή ίσως νομολογία για το θέμα[\[77\]](#).

26. Το Συμβούλιο της Επικρατείας προχωρεί όμως και παραπέρα εμπλουτίζοντας το ρυθμιστικό και εννοιολογικό περιεχόμενο του άρθρου 24 Συντ. Δεν αρκείται να αξιώνει με ουδέτερο τρόπο την παρεμβατική και ρυθμιστική λειτουργία της Πολιτείας αλλά, με τη νομολογία για το περιβαλλοντικό κεκτημένο[\[78\]](#), προσδιορίζει αξιολογικά τα χαρακτηριστικά της λειτουργίας αυτής, αξιώνοντας τη διηνεκή βελτίωση των περιβαλλοντικών δεδομένων και επιβάλλοντας με απόλυτο τρόπο την απαγόρευση υποβάθμισής τους. Η νομολογία αυτή αφενός περιορίζει ακόμη τα περιθώρια άσκησης των ατομικών δικαιωμάτων οικονομικού χαρακτήρα -αποδοκιμάζοντας με τρόπο συχνά απόλυτο την ανοικοδόμηση ακινήτων[\[79\]](#) ή την άσκηση παραγωγικών ή άλλων[\[80\]](#) δραστηριοτήτων λόγω της υποβάθμισης που συνεπάγονται-, αφετέρου, ενισχύει το δικαστικό έργο, δεδομένου ότι η τήρηση του κεκτημένου «*υπόκειται στον οριακό έλεγχο του δικαστή, ο οποίος οφείλει, βάσει των δεδομένων της κοινής πείρας, να σταθμίσει σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση κατά πόσον υποβαθμίζεται το περιβάλλον*[\[81\]](#)», να γίνει δηλαδή ο κριτής κατά πόσον επέρχεται βελτίωση ή υποβάθμιση.

27. Η πρόθεση του Συμβουλίου της Επικρατείας να διαστείλει, διαμέσου του άρθρου 24, την περιβαλλοντική προστασία στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, ιδίως έναντι της δράσης των ιδιωτών, αναδεικνύεται με τον πλέον ανάγλυφο τρόπο στη νομολογία για τα δάση[\[82\]](#). Η απόλυτη μέχρι πρότινος απαγόρευση μεταβολής του

προορισμού των ιδιωτικών δασών[83] -η οποία ισοδυναμούσε με πλήρη αποδυνάμωση της δυνατότητας εκμετάλλευσης των ιδιοκτησιών αυτών- αποτελεί το χαρακτηριστικότερο αλλά όχι βεβαίως το μοναδικό παράδειγμα[84].

Γ. Σε διασταυρούμενα πυρά: η ιδιοκτησία μεταξύ οικονομολόγων και οικολόγων. Συγκριτική και κριτική αποτίμηση των επεμβάσεων του αναπτυξιακού και του περιβαλλοντικού δημοσίου συμφέροντος επί των ατομικών οικονομικών δικαιωμάτων

28. Από την ανάλυση που προηγήθηκε, προέκυψαν τέσσερα αντίπαλα ζεύγη: α) ανάπτυξη - οικονομική ελευθερία, β) ανάπτυξη - ιδιοκτησία, γ) περιβάλλον - οικονομική ελευθερία, και δ) περιβάλλον - ιδιοκτησία. Μία στενότερη εξέταση των επί μέρους σχέσεων μεταξύ των ζευγών αυτών αποκαλύπτει τα εξής: Πρώτον, οι προσβολές που υφίσταται η ατομική σφαίρα από τη δημόσια περιβαλλοντική δράση είναι εντονότερες από εκείνες που ερείδονται στην επιδίωξη αναπτυξιακών σκοπών. Δεύτερον, οι σημαντικότερες προσβολές έχουν ως προορισμό την ιδιοκτησία. Κοντολογίς, το ζεύγος στο οποίο εκδηλώνεται με τον πλέον εκτεταμένο τρόπο η περιοριστική λειτουργία του δημοσίου συμφέροντος επί του ιδιωτικού είναι εκείνο μεταξύ περιβάλλοντος και ιδιοκτησίας. Οι παραπάνω παρατηρήσεις χρήσιμο είναι να φωτισθούν με τις ακόλουθες σκέψεις.

29. Καταρχάς, οι πιέσεις που δέχεται η ιδιοκτησία από το αναπτυξιακό γενικό συμφέρον είναι μεγαλύτερες από εκείνες που ασκούνται για τον ίδιο λόγο σε βάρος της οικονομικής ελευθερίας, εντείνονται δε με το πέρασμα του χρόνου. Του λόγου το αληθές καταδεικνύει αφενός η εισαγωγή ειδικού κανονιστικού πλαισίου για τις απαλλοτριώσεις που αφορούν τα ολυμπιακά έργα[85], αφετέρου, η τελευταία συνταγματική αναθεώρηση του άρθρου 17 Συντ. σε σχέση με τον κρίσιμο χρόνο υπολογισμού και το είδος της αποζημίωσης, αλλά και τη δυνατότητα κατάληψης του ακινήτου πριν από την καταβολή της[86]. Συναφώς, η άρνηση του συνταγματικού νομοθέτη να διευκρινίσει επιτέλους αν στο πεδίο του άρθρου 17 Συντ. εμπίπτουν και τα ενοχικά δικαιώματα παρά τις εξελίξεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο[87], επηρεάζει με τρόπο αρνητικό τα περιθώρια άμυνας των ιδιωτών απέναντι σε αναπτυξιακές παρεμβάσεις του Κράτους[88].

30. Όπως και στην περίπτωση της αναπτυξιακής δράσης του Κράτους, μεταξύ των πτυχών του ιδιωτικού συμφέροντος, εκείνη που θίγεται περισσότερο από τις δημόσιες επεμβάσεις χάριν της προστασίας του περιβάλλοντος είναι εκείνη της ιδιοκτησίας. Η «περιβαλλοντική» προσβολή της ιδιοκτησίας[89] είναι και εντονότερη από την αντίστοιχη «αναπτυξιακή» προσβολή για τους ακόλουθους λόγους:

31. Πρώτον, στις περιπτώσεις όπου το δικαίωμα κυριότητας υποχωρεί χάριν της προαγωγής της εθνικής οικονομίας (κατασκευή μεγάλων έργων υποδομής,

δημιουργία παραγωγικών μονάδων), η αποδυνάμωση του δικαιώματος αυτού είναι εκ των πραγμάτων απόλυτη, δηλαδή συντελεί σε ολοκληρωτική στέρηση της ιδιοκτησίας οπότε και ενεργοποιείται εκ του Συντάγματος ο θεσμός της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης. Ως εκ τούτου, προϋπόθεση της προσβολής του εν λόγω δικαιώματος έστω και για αναπτυξιακούς σκοπούς καθίσταται η πλήρης και μάλιστα προηγούμενη καταβολή αποζημίωσης στον θιγόμενο ιδιοκτήτη, γεγονός το οποίο αποκαθιστά τις ισορροπίες στην διεκυστίνδα μεταξύ ιδιωτικού και γενικού συμφέροντος. Αντιθέτως, η συντριπτική πλειοψηφία των, βαρύτατων τις πιο πολλές φορές, εκπτώσεων της ιδιοκτησίας για λόγους προστασίας του φυσικού και του πολιτιστικού περιβάλλοντος [\[90\]](#), θεωρείται ότι δεν άγει σε προσβολή του πυρήνα του εν λόγω δικαιώματος οπότε και συνιστά θεμιτό περιορισμό του τελευταίου χάριν του δημοσίου συμφέροντος. Για να καταλήξει στο συμπέρασμα αυτό, ο ακυρωτικός δικαστής προέβη στο συνδυασμό της διασταλτικής ερμηνείας του άρθρου 24 Συντ. με μία συσταλτική ερμηνεία του άρθρου 17 Συντ. Οι πλέον γνωστές και σημαντικές, ως προς τις πρακτικές συνέπειές τους εφαρμογές της νομολογιακής αυτής τάσης είναι οι αποφάσεις με τις οποίες επικυρώνεται η θέσπιση σχεδόν απόλυτων περιορισμών δόμησης και εκμετάλλευσης ακινήτων που βρίσκονται εκτός σχεδίου, διότι έχει κριθεί πως οι εκτάσεις αυτές «έχουν, από τη φύση τους, ως προορισμό την αγροτική, κτηνοτροφική ή άλλης μορφής σχετική εκμετάλλευση και όχι την αστική (οικοδομική)» [\[91\]](#).

32. Δεύτερον, ο ακυρωτικός δικαστής φαίνεται να υιοθετεί σαφώς πιο εκτεταμένους περιορισμούς επί των ατομικών δικαιωμάτων για λόγους προστασίας του περιβάλλοντος σε σχέση με εκείνους που επιβάλλονται για αναπτυξιακούς σκοπούς, διότι διακατέχεται από μία έκδηλη πολλές φορές επιφυλακτικότητα, εάν όχι δυσπιστία, απέναντι στην αποτελεσματικότητα και τις καλές προθέσεις των υπόλοιπων δημοσίων οργάνων που είναι επιφορτισμένα με την οικολογική λειτουργία του Κράτους. Πράγματι, το Συμβούλιο της Επικρατείας θεωρεί το ζήτημα του περιβάλλοντος ως το πλέον ευαίσθητο και επιρρεπές σε ύποπτες μεθοδεύσεις και παραλείψεις εκ μέρους της Διοίκησης και του νομοθέτη. Δεν είναι τόσο η έλλειψη αποτελεσματικών διοικητικών δομών που αιτιολογεί τη στάση αυτή όσο η ανυπαρξία οικολογικής συνείδησης της ελληνικής κοινωνίας, η οποία οδηγεί συχνά σε συμπαιγνία των ιδιωτικών και των δημοσίων φορέων για την υποβάθμιση του περιβάλλοντος και την προώθηση ιδιοτελών σκοπών. Αντίθετα με το «αναπτυξιακό» δημόσιο συμφέρον, το οποίο συχνά προωθείται μέσα από την αγαστή συνεργασία ιδιωτικών παραγόντων και Κράτους, δεν υφίστανται εκ των πραγμάτων αντίστοιχα θεσμικά αντίβαρα στην περίπτωση στρεβλής υπηρετήσης του «περιβαλλοντικού» δημοσίου συμφέροντος εκ μέρους των αρμοδίων αρχών. Ως αντίδοτο στον κίνδυνο αυτό, ο ακυρωτικός δικαστής, κατ' επίκληση του άρθρου 24 Συντ., επιβάλλει ακραίες ή και απόλυτες απαγορεύσεις οι οποίες απευθύνονται αδιακρίτως στις δημόσιες αρχές και στους ιδιώτες. Όταν το Συμβούλιο της Επικρατείας αποδοκιμάζει ως αντισυνταγματικούς, τους θεσμούς της μεταφοράς συντελεστή δόμησης [\[92\]](#) ή του αποχαρκτηρισμού

δασωθέντων αγρών[93] ή αναδασωτέων εκτάσεων[94], δεν το κάνει διότι θεωρεί ότι οι θεσμοί αυτοί αντιβαίνουν αυτοί καθαυτοί στο υφιστάμενο συνταγματικό πλαίσιο, αλλά διότι αμφιβάλλει σοβαρά για τον τρόπο εφαρμογής τους στην πράξη. Η προσέγγιση αυτή μεταφράζεται μοιραία σε όλο και μεγαλύτερους περιορισμούς ιδίως στην άσκηση του ατομικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας.

33. Τέλος, είναι καίριο να τονισθεί ότι οι ανωτέρω συσχετισμοί -η περιβαλλοντική προστασία πλήττει εντονότερα τα ιδιωτικά συμφέροντα από ότι η κρατική αναπτυξιακή δράση, η ιδιοκτησία πλήττεται εντονότερα από την οικονομική ελευθερία- επιβεβαιώνονται αλλά και εξηγούνται από την διαδρομή του δικαίου σε υπερεθνικό επίπεδο. Ένα από τα πλέον αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά του νομικού μας συστήματος μετά το 1975 είναι η εξάρτησή του από εξωεθνικές έννομες τάξεις[95]. Το ακριβές στίγμα στις σχέσεις μεταξύ ιδιοκτησίας, οικονομικής ελευθερίας, γενικής οικονομικής ανάπτυξης και προστασίας του περιβάλλοντος δεν προσδιορίζεται αποκλειστικά από τα άρθρα 5,17,24 και 106 Συντ. αλλά και σε συνάρτηση με τις διατάξεις και τη νομολογία της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΣΔΑ) και της κοινοτικής έννομης τάξης. Παρατηρείται λοιπόν ότι, μπορεί μεν το ελληνικό δίκαιο, ιδίως μετά το 1980, να επηρεάζεται σημαντικά από διεθνή fora, τα οποία διαπνέονται από τις αρχές του φιλελευθερισμού -σε αντίθεση με το «κλειστό», αμιγώς εθνικό σύστημα που προϋπήρχε του 1975- η εξέλιξη όμως αυτή δεν επέδρασε ανασχετικά, τουλάχιστον ουσιαδώς, στη συρρίκνωση της απόλαυσης των οικονομικών ατομικών δικαιωμάτων. Εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό ότι, όσον αφορά το αντικείμενο της παρούσας έρευνας, το δίπολο Στρασβούργου, αφενός, Βρυξελλών-Λουξεμβούργου, αφετέρου, λειτουργεί με τρόπο μάλλον παραπληρωματικό. Στο σύστημα της ΕΣΔΑ δεν κατοχυρώνεται ευθέως η οικονομική ελευθερία σε αντίθεση με την ιδιοκτησία, η οποία ορίζεται με τρόπο διασταλτικό[96]. Στους αντίποδες, η Συνθήκη ΕΚ αδιαφορεί για το ιδιοκτησιακό ζήτημα[97] αλλά ενδιαφέρεται εντόνως για ορισμένες πτυχές της οικονομικής ελευθερίας, εκείνες ιδίως που συνδέονται με την ελεύθερη κυκλοφορία και την εξασφάλιση όρων υγιούς ανταγωνισμού[98]. Εξάλλου, σε αντίθεση με την ΕΣΔΑ, η Ευρωπαϊκή Ένωση ρυθμίζει και ζητήματα που ανάγονται στη δημόσια δράση, δίνοντας πλέον ιδιαίτερη έμφαση στην περιβαλλοντική προστασία[99]. Από το συνδυασμό και την αλληλεπίδραση των ανωτέρω προκύπτουν τα ακόλουθα: Οι εθνικές επεμβάσεις στην οικονομική ελευθερία χάριν του αναπτυξιακού δημοσίου συμφέροντος, κινδυνεύουν σε πολλές περιπτώσεις να θεωρηθούν αντίθετες με την κοινοτική αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας[100], όπως συνέβη στην περίπτωση των αναγκαστικών εξαγορών επιχειρήσεων, ενώ αντίκεινται πλέον στη Συνθήκη ΕΚ οι κρατικές ενισχύσεις της ιδιωτικής οικονομίας[101]. Αντιθέτως, η κοινοτική έννομη τάξη θεωρεί δικαιολογήσιμους τους περιορισμούς στην οικονομική ελευθερία, οι οποίοι επιβάλλονται χάριν της προστασίας του περιβάλλοντος[102] ενώ, δεν αποκλείεται ορισμένοι από αυτούς να εδράζονται ευθέως στο κοινοτικό δίκαιο. Συναφώς το δικαίωμα στην ιδιοκτησία ενδέχεται να υφίσταται προσβολές για λόγους περιβαλλοντικής προστασίας που απορρέουν τόσο

από το εθνικό όσο και από το κοινοτικό δίκαιο και η μόνη υπερεθνική προστασία που μπορεί να αναζητηθεί είναι εκείνη ενώπιον των οργάνων του Στρασβούργου. Και πάλι όμως, απλοί περιορισμοί της ιδιοκτησίας για λόγους δημοσίου συμφέροντος, όπως είναι βεβαίως εκείνοι που άπτονται της διαφύλαξης του περιβάλλοντος, δεν θεωρούνται ότι αντίκεινται στα θεμελιώδη έννομα αγαθά που κατοχυρώνονται από το πρώτο Πρωτόκολλο[103]. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει μέχρι σήμερα επιδείξει μία μεγαλύτερη ευαισθησία σε σχέση με την ιδιοκτησία από ότι ο εθνικός, ιδίως ο ακυρωτικός, δικαστής[104]. Δεν έχει ωστόσο αποδοκιμάσει απερίφραστα την επιβολή ουσιωδών εκπτώσεων στο εν λόγω δικαίωμα χάριν της προστασίας του περιβάλλοντος χωρίς προηγούμενη, ή πάντως έγκαιρη καταβολή κάποιας εύλογης αποζημίωσης. Το ειδικό αυτό ζήτημα ενδέχεται πάντως να αποτελέσει σημείο τριβής μεταξύ Αθηνών και Στρασβούργου, υπό την προϋπόθεση πάντως ότι το ΕΔΔΑ δεν θα αποφύγει την εμπλοκή του για να μην καταστεί ένα διεθνές αποζημιωτικό δικαστήριο[105].

IV. ΑΠΟ ΤΟ 1993 ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ. Η ΟΛΙΣΤΙΚΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΡΑΣΗ ΑΠΟΚΤΑ ΟΝΟΜΑ ΚΑΙ ΣΚΟΠΟ: «ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ» Ή ΤΟ ΔΥΣΟΙΩΝΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΑΤΟΜΙΚΟΤΗΤΑΣ

34. Εάν η θέση των δικαιωμάτων καθίσταται δυσχερής υπό την πίεση κάθε μιας από τις δύο προαναφερθείσες πτυχές του δημοσίου συμφέροντος ξεχωριστά, ποια είναι η συνέπεια όταν οι πτυχές αυτές συνυπάρχουν και διαπλέκονται;

35. Ο συγκεκρισμός των εννόμων αγαθών του περιβάλλοντος και της οικονομικής ανάπτυξης δεν απετέλεσε εύκολη υπόθεση για τον δικαστή. Σύμφωνα με τη νομολογία που αρχικά διαμορφώθηκε[106], από τις συνταγματικές επιταγές του άρθρου 24 γεννάται ευθεία υποχρέωση της Διοίκησης να αποφασίζει «εν συνεκτιμήσει πάντων των συνθετόντων το εθνικόν συμφέρον παραγόντων προκρινομένης, κατά την εκάστοτε κρίσιν της Διοικήσεως, της καλύτερον εξυπηρετούσης το γενικώτερον εθνικόν συμφέρον λύσεως». Ως παράγοντες που συνθέτουν το εθνικό δημόσιο συμφέρον νοούνται εκείνοι που αφορούν το δικαίωμα στην εργασία (αρθ. 22 - κοινωνική διάσταση) και την οικονομική ανάπτυξη της Χώρας (αρθ. 106 Συντ. - οικονομική διάσταση). «*Η Διοίκησις, οφείλει, εν απουσία νομοθετικής διατάξεως, να σταθμίζη και συνεκτιμά πάντας τους εις τας ως άνω συνταγματικάς διατάξεις αναφερομένους παράγοντας*». Κατά το στάδιο της διοικητικής εκτίμησης, η περιβαλλοντική προστασία δεν υπερέχει των υπολοίπων «*οι οποίοι, δεν αποκλείεται, εις συγκεκριμένην περίπτωσιν να έχουν μάλλον βαρύνουσαν σημασίαν, εν σχέσει προς την υπό του άρθρου 24 παράγρ. 1 και 6 του Συντάγματος διαγορευομένην προστασίαν του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος*».

36. Με άλλα λόγια, χρόνια πριν εισαχθεί από το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο[107], ο έλληνας δικαστής καθιερώνει την αρχή της ενσωμάτωσης των

οικονομικών και κοινωνικών πτυχών του δημοσίου συμφέροντος στην άσκηση της περιβαλλοντικής δημόσιας δράσης και αντιστρόφως. Η υποχρέωση ενσωμάτωσης μεταλλάσσει το έργο της Διοίκησης: η τελευταία δεν καλείται απλώς να παρέμβει ρυθμιστικά στα ως άνω ζητήματα, αλλά να τα ρυθμίσει με τρόπο καθολικό, λαμβάνοντας υπόψη και σταθμίζοντας συνολικά όλα τα άξια προστασίας έννομα αγαθά. Κατά την άσκηση της ως άνω ολιστικής διοικητικής λειτουργίας, τα ατομικά δικαιώματα των ιδιωτών είναι μοιραίο να περνούν σε δεύτερη μοίρα μπροστά σε θέματα όπως η βελτίωση των κοινωνικών και εργασιακών συνθηκών η προαγωγή της εθνικής οικονομίας και η διασφάλιση της περιβαλλοντικής προστασίας.

37. Χαρακτηριστικό παράδειγμα υποβάθμισης της σημασίας των ατομικών δικαιωμάτων στο πλαίσιο της άσκησης της ολιστικής διοικητικής λειτουργίας είναι και πάλι εκείνο των αποφάσεων του ΣτΕ αναφορικά με τον κόλπο του Λαγανά και την προστασία της θαλάσσιας χελώνας. Εκτός του ότι έκρινε πως δεν πλήττουν τον πυρήνα της ιδιοκτησίας οι περιορισμοί στη δόμηση και την εκμετάλλευση νησίδας που βρίσκεται εντός του κόλπου, οπότε και δεν ετίθετο θέμα απαλλοτρίωσης, το Δικαστήριο θεώρησε ότι η τυχόν αποζημίωση η οποία πάντως οφείλεται λόγω των περιορισμών αυτών δεν χρειάζεται να προσδιορίζεται εκ των προτέρων, δηλαδή κατά το στάδιο της θέσπισής τους, αλλά η Διοίκηση δικαιούται να την «καταβάλει κατά το μέτρο του δυνατού»[\[108\]](#). Με τον τρόπο αυτό, ανατρέπεται και η δεύτερη παραδοσιακή εγγύηση του άρθρου 17 Συντ. υπέρ της ιδιοκτησίας, δηλαδή η καταβολή όχι μόνον πλήρους αλλά και προηγούμενης αποζημίωσης. Η ελαστικότητα που αναγνωρίζει ο ακυρωτικός δικαστής υπέρ της Διοίκησης ως προς το ζήτημα της αποκατάστασης των προσβολών επί των ιδιωτικών ιδιοκτησιών, συγκρινόμενη με την αυστηρότητα που απαιτεί κατά τη στάθμιση εκ μέρους της των πτυχών του δημοσίου συμφέροντος, ιδίως του περιβαλλοντικού[\[109\]](#), αναδεικνύουν τις διαφορετικές ευαισθησίες που χαρακτηρίζουν, όχι μόνο τον δικαστή αλλά και το σύγχρονο ελληνικό δημόσιο δίκαιο, καθώς και το ενδεχόμενο σύγκρουσης του τελευταίου με τις επιταγές της ΕΣΔΑ[\[110\]](#).

38. Γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1990[\[111\]](#) λαμβάνει χώρα μία περαιτέρω αλλαγή. Ακριβώς επειδή συνυπάρχουν -έστω και με τρόπο ανταγωνιστικό- μέσα σε κάθε στρατηγική επιλογή της Πολιτείας για την κατασκευή κάθε σημαντικού έργου ιδιωτικού ή δημοσίου χαρακτήρα, το περιβάλλον και η ανάπτυξη καταλήγουν, δια της ενσωμάτωσης που αναφέραμε προηγούμενα, να «παντρευτούν». Από το γάμο αυτό προέκυψε ένα τέκνο, η «βιώσιμη ανάπτυξη», το DNA της οποίας είναι τόσο οικονομικό όσο και οικολογικό. Με τον τρόπο αυτό, το Συμβούλιο της Επικρατείας παύει να αξιώνει με ουδέτερο τρόπο την άσκηση εκ μέρους του Κράτους της ολιστικής του λειτουργίας, δηλαδή την αναζήτηση της πλέον πρόσφορης λύσης για το γενικό συμφέρον, αλλά δίνει στην αναζήτηση αυτή ένα όνομα και ένα προορισμό, που δεν είναι άλλος από τη βιώσιμη ανάπτυξη. Το συνταγματικό έρεισμα της τελευταίας βρίσκεται στο συνδυασμό των διατάξεων των άρθρων 24 και 106 Συντ. αλλά και

εκτός Ελλάδος, στα άρθρα 2 και 173 της Συνθήκης ΕΚ, στο άρθρο 37 του Ευρωπαϊκού Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (2001) και στην πρώτη αρχή της Συνθήκης του Ρίο (1992)[112].

39. Η διατύπωση της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης ως συγκεκριμενοποίηση του γενικότερου συμφέροντος απετέλεσε εν τέλει τη σημαντικότερη και μάλιστα άγραφη συνταγματική αλλαγή[113], τέτοιας εμβέλειας ούτως ώστε αντί για δύο στάδια νομικής εξέλιξης της μεταπολεμικής Ελλάδας πριν και μετά το 1975 να μπορούσαμε να διακρίνουμε τρία, το τελευταίο από την νομολογιακή καθιέρωση της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης και εφεξής[114]. Σε τι όμως έγκειται η σημασία της εν λόγω εξέλιξης; Συχνά, ο ορισμός της βιώσιμης ανάπτυξης ταυτίζεται με την υπεροχή της περιβαλλοντικής προστασίας έναντι των οικονομικών επιδιώξεων του Κράτους. Παρά το ότι η σκέψη αυτή απαντάται και σε -λίγες ευτυχώς- αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας[115], τούτο δεν είναι ακριβές. Η ουσία των αλλαγών που επέφερε η καθιέρωση της βιώσιμης ανάπτυξης εστιάζεται στα ακόλουθα τρία σημεία:

40. Πρώτον, μετά την καθιέρωση της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης, η (αμιγώς) οικονομική ανάπτυξη της Χώρας, ως έννομο αγαθό που προστατεύεται με το άρθρο 106 Συντ. απεμπολεί πλήρως την ήδη τρωθείσα στο παρελθόν αυτοτέλειά της. Εφεξής, η μόνη συνταγματικά ανεκτή μορφή οικονομικής ανάπτυξης είναι η βιώσιμη ανάπτυξη[116]. Η εξέλιξη αυτή, ενυπάρχει εν σπέρματι στην αρχή της ενσωμάτωσης η οποία διατυπώνεται ήδη από το 1977, πλην όμως ολοκληρώνεται με την διατύπωση της βιώσιμης ανάπτυξης. Η απώλεια της αυτοτέλειας της οικονομικής ανάπτυξης πλήττει, εμμέσως αλλά σημαντικά, και την οικονομική ελευθερία των ιδιωτών, ιδίως όταν η εθνική οικονομία εξυπηρετείται μέσω ιδιωτικών πρωτοβουλιών. Οι ιδιώτες δεν μπορούν πλέον να επικαλούνται με την ίδια ευκολία όπως στο παρελθόν τη συμβολή τους στην οικονομική ανάπτυξη της Χώρας ως ακλόνητο άλλοθι για την άσκηση αμφισβητούμενων από τη σκοπιά του περιβάλλοντος δραστηριοτήτων.

41. Δεύτερον, η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης συνδέεται στενά με την αρχή της πρόληψης και ιδίως με εκείνη της προφύλαξης[117]. Η αρχή αυτή καθιστά θεμιτή τη λήψη περιοριστικών μέτρων για λόγους προστασίας του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας σε βάρος επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, ακόμη και όταν δεν υφίσταται επιστημονική βεβαιότητα ως προς την ακριβή επικινδυνότητα των δραστηριοτήτων αυτών. Έτσι, η ιδιωτική δράση, καθίσταται ενώπιον του κινδύνου ή ορθότερα, της διακινδύνευσης, περισσότερο επιρρεπής σε περιορισμούς, όπως το απέδειξε πρόσφατα η νομολογία για τα μεταλλεία της TVX στη Χαλκιδική[118].

42. Όμως η πλέον αξιοσημείωτη αλλαγή είναι η τρίτη. Μέσα από την κατασκευή της βιώσιμης ανάπτυξης, υποβαθμίζεται σημαντικά η εθνική πολιτική εξουσία -δηλαδή, ο έλληνας νομοθέτης και η εθνική διοίκηση- κατά το στάδιο του

καθορισμού και της υλοποίησης του γενικού συμφέροντος. Αφενός, ο δικαστής διεκδικεί σαφώς πιο ενεργό ρόλο μέσω της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης. Πρόκειται για μία αόριστη έννοια[119] -σαφώς λιγότερο ουδέτερη από πολιτική και ιδεολογική σκοπιά εάν συγκριθεί με εκείνη του «δημοσίου συμφέροντος»- και με πολλές προεκτάσεις και περιθώρια ερμηνευτικού εμπλουτισμού, όπως το αποδεικνύουν οι αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας για τις μικρές νήσους οι οποίες, ως ευπαθή οικοσυστήματα, ανέχονται μόνο ήπια ανάπτυξη[120], για να αναφέρουμε ένα μόνο παράδειγμα. Για όσο διάστημα η στάθμιση του αγαθού της περιβαλλοντικής προστασίας με εκείνο της οικονομικής ανάπτυξης γινόταν στο πλαίσιο της αναζήτησης του γενικότερου δημοσίου συμφέροντος, ο δικαστής αποδεχόταν τον κυριαρχικό ρόλο της Διοίκησης αρκούμενος σε ιδιαιτέρως στενό έλεγχο διακριτικής ευχέρειας. Από τη στιγμή που ως αντικείμενο της ολιστικής λειτουργίας της Διοίκησης τοποθετήθηκε η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, ο δικαστής θεωρεί εαυτόν αρμόδιο να ορίσει σε επίπεδο της μείζονος του δικανικού συλλογισμού τις γενικές (και λιγότερο γενικές καμιά φορά) εννοιολογικές προεκτάσεις της βιωσιμότητας[121]. Αφετέρου, οι ερμηνευτικές ζυμώσεις γύρω από την έννοια της βιωσιμότητας λαμβάνουν χώρα σε μεγάλο βαθμό εκτός Ελλάδος. Όπως προαναφέρθηκε, ο όρος «βιώσιμη ανάπτυξη», μπορεί μεν να απέκτησε πλέον συνταγματικό έρεισμα[122], αλλά διατυπώθηκε, πρώτον, σε διεθνή κείμενα, ενώ αποτελεί πλέον μία από τις σημαντικότερες «συνταγματικές» σταθερές της κοινοτικής έννομης τάξης. Σε αντίθεση με το εθνικά εννοούμενο δημόσιο συμφέρον, η βιώσιμη ανάπτυξη έχει εξέχουσα υπερεθνική χροιά σε βαθμό τέτοιο που τα εθνικά κέντρα πολιτικής εξουσίας θα ελέγχουν όλο και λιγότερο το νομικό της περιεχόμενο.

43. Οι εξελίξεις αυτές δεν αφήνουν αδιάφορα τα ατομικά δικαιώματα. Μήπως βρισκόμαστε ενώπιον της μετάβασης από το δίκαιο των δικαιωμάτων, στο δίκαιο της βιώσιμης ανάπτυξης, ένα «κατ' εξοχήν δικαστικό-πραιτωρικό δίκαιο, αφού κανείς θετός κανών δεν μπορεί να προβλέψει εκ των προτέρων τα πολυάριθμα προβλήματα από τη συνάντηση, τριβή ή και σύγκρουση ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων»[123] το οποίο μάλιστα εξελίσσεται σε μεγάλο βαθμό εκτός της εθνικής έννομης τάξης; Και ενόψει της ασαφούς, πλην όμως υπαρκτής ιδεολογικής και πολιτικής φόρτισης που ενυπάρχει στον όρο «βιώσιμη ανάπτυξη», μήπως η απεξάρτηση του δικαίου αυτού από τους παραδοσιακούς μηχανισμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας[124] -μια και εκφραστής του καθίσταται ο εθνικός δικαστής και ο υπερεθνικός νομοθέτης- ενέχει κινδύνους για τα παραδοσιακά θεμελιώδη δικαιώματα και κατά κύριο λόγο για εκείνο της ιδιοκτησίας; Μήπως ο παραδοσιακός, εθνικός πατερναλισμός του Κράτους από τον οποίο τόσο υπέφεραν τα θεμελιώδη δικαιώματα, παραδίδει την σκυτάλη σε ένα άλλου είδους πατερναλισμό, πραιτωρικό και διεθνιστικό αυτή τη φορά, από τον οποίο όχι μόνον συρρικνώνεται αλλά και κινδυνεύει η ατομικότητα;

V. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

44. Είναι ίσως πρώιμο να επιχειρηθεί η απάντηση στο τελευταίο ερώτημα. Αντιθέτως, η απάντηση του ερωτήματος που τέθηκε στην αρχή προκύπτει αβίαστα από τα όσα διαπιστώθηκαν στην εξέλιξη του ελληνικού -και όχι μόνο- δικαίου την τελευταία πεντηκονταετία. Ο σύγχρονος ευρωπαϊκός φιλελευθερισμός και μαζί του ο αντίστοιχος ελληνικός, μπορεί μεν να αξιώνουν τη συρρίκνωση του κράτους χάριν της απελευθέρωσης της αγοράς, παράλληλα όμως συνηγορούν στην συνεχώς εντεινόμενη συρρίκνωση των ατομικιστικών εκφάνσεων των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ιδίως της ιδιοκτησίας. Η «φιλελεύθερη άρνηση του ατομικισμού» -η φράση δεν ενέχει ούτε αντίφαση, ούτε ειρωνεία- ενεργείται χάριν του κοινού καλού, υπό την πίεση των αναπτυξιακών και περιβαλλοντικών αναζητήσεων της σύγχρονης Πολιτείας οι οποίες συνοψίζονται στην έννοια της αειφορίας. Η έννοια αυτή τείνει να γίνει η σημερινή Grundnorm του δικαίου συστήματος και επιτυγχάνεται μόνο μέσα από την συνολική και συντονισμένη ρύθμιση των ανθρώπινων σχέσεων από τους αρμόδιους δημόσιους φορείς, δηλαδή μέσα από την ολιστική λειτουργία του Κράτους. Η κάμψη των παραδοσιακών ατομικών δικαιωμάτων συναρτάται με την εμφάνιση ενός «μοντέρνου» δικαιώματος, το οποίο πλησίασε αλλά δεν διατύπωσε ρητώς ο αναθεωρητικός νομοθέτης του 2001: πρόκειται για το δικαίωμα στην αειφόρο και βιώσιμη ανάπτυξη, το οποίο πάντως συγγενεύει με το δικαίωμα στο περιβάλλον που κατοχυρώνεται πλέον ρητά στο ισχύον συνταγματικό κείμενο^[125].

[1] Αποσπάσματα από το άρθρο αυτό παρουσιάσθηκαν στο Συνέδριο «1953-2003: τα δικαιώματα στην Ελλάδα, από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης», στις 13 Δεκεμβρίου 2003, το οποίο διοργάνωσε η Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου.

[2] *Αρ. Μάνεση*, Ατομικές Ελευθερίες, 1982, σ. 75 επ., *του ιδίου*, Οι κύριες συνιστώσες του συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων του Συντάγματος του 1975, ΝοΒ 1986, σ. 325, *Ε. Βενιζέλου*, Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων, Παρατηρητής, 1990, σ. 52, *Πρ. Δαγτόγλου*, Το γενικό συμφέρον και Σύνταγμα, ΤοΣ 1986, σ. 425 επ., *Α. Μανιτάκη*, Η συνταγματική αρχή της ισότητας και η έννοια του γενικού συμφέροντος, ΤοΣ 1978, σ. 433, *Απ. Γέροντα*, Δημόσιο Οικονομικό Δίκαιο, 2002, σ. 329.

[3] Συχνά ο όρος «ιδιωτική» ή «ατομική» σφαίρα» χρησιμοποιείται για την περιγραφή των πτυχών μη οικονομικού χαρακτήρα που συνδέονται με την ελευθερία της προσωπικής ζωής (απόρρητο επιστολών, προσωπικά δεδομένα κ.λπ). Δεν μπορεί όμως να αμφισβητηθεί ότι ο προσωπικός χώρος εμφανίζει και μία οικονομική διάσταση, κατά τον προσδιορισμό της ατομικής δράσης μέσα από τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας και της οικονομικής ελευθερίας.

[4] Όπ.π., υποσ. 2 και Φ. Βεγλερή, Οι περιορισμοί των δικαιωμάτων του ανθρώπου, Πρ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, Α΄, 1991, σ. 110 επ., Κ. Χρυσόγονου, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ. 68 επ., Χ. Ανθόπουλου, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, 1993, σ. 314, Ε. Βενιζέλου, Το άρθρο 25 παρ. 3 του Συντάγματος στη νομολογία, σε: Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη, 1986, σ. 100, Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο τομ. Γ, 1988, σ. 281.

[5]Ι. Τζεβελεκάκη, Ο κρατικός προγραμματισμός εξ απόψεως δημοσίου δικαίου, 1974, Ε. Σπηλιωτόπουλου, Η δημοσία επιχείρησης, 1963, σ. 3 επ., Α. Τσιριντάνη, Ο Προγραμματισμός και η έννοια της Δημοκρατίας, σε: Προγραμματισμός και Οικονομική Ανάπτυξης, 1966, σ. 20.

[6]Ι. Βελέντζας, Ο κρατικός οικονομικός παρεμβατισμός ως πάγια λειτουργία του κράτους, Αφιέρωμα εις τον Κ. Βαβούσκον, Γ΄, 1990. σ. 9.

[7]Α. Σβώλου/Γ. Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, τ. Α, 1954, σ. 107 επ., Χ. Σγουρίτσα, Συνταγματικό Δίκαιο, Γ΄, 1966.

[8]Σε αντίθεση με τα μεταπολεμικά συντάγματα της Γαλλίας και της Ιταλίας (αρθ. 25 Γαλ. Συντ. 1946), (αρθ. 41 Ιταλ. Συντ 1946). Γ. Βλάχου, Το δημόσιον δίκαιον του οικονομικού σχεδιασμού εν Γαλλία, ΕΔΔ. 1970, σ. 17 επ.

[9] Αρθρο 109 Συντ. 1952, Ι. Τζεβελεκάκη, Ζητήματα εκ της εφαρμογής κρατικού οικονομικού προγραμματισμού εις τας δυτικές χώρας, ΕΔΔ 1972, σ. 124.

[10] Αρθρο 112 Συντ. 1952, βλ. και ν.δ. 2687/1953, Κ. Μανβρίας, Le régime juridique des investissements étrangers en Grèce. Contribution à la théorie de l'investissement national, Pédone Paris, 1975, Ι. Δρυλλεράκη, Επένδυσις και προστασία κεφαλαίων εξωτερικού (ν.δ. 2687/1953), 1975.

[11] Βλ. άρθ. 9 παρ. 1 και 24 παρ. 1 Συντ. 195: η οικονομική ελευθερία τελεί υπό την επιφύλαξη του νόμου και η άσκησή της μπορεί να υπαχθεί με νόμο ή βάσει νόμου, σε αντικειμενικούς κανόνες ελέγχου με σκοπό την εξυπηρέτηση γενικότερων συμφερόντων (ΣτΕ 3,4/1956, 452-3/1970, 2743/1975). Α. Σβώλου/Γ. Βλάχου, όπ.π., σ. 111. Γενικώς για την επιφύλαξη του νόμου μετά το 1975 με αναφορές στην προ του 1975 περίοδο, βλ. Γ. Βλάχου, Η επιφύλαξη του νόμου και τα θεμελιώδη δικαιώματα στο Σύνταγμα του 1975, ΕΔΔ 1982, σ. 281, Α. Παντελή, Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων, 1984, σ. 21 επ., Π. Δαγτόγλου, όπ.π., σ. 152 επ., Κ. Χρυσόγονου, όπ.π., 74 επ.

[12]Α. Σβώλου, Η ιδιοκτησία κατά τα Συντάγματα της τελευταίας εικοσαετίας, Αρχείο Ιδιωτικού Δικαίου 1942, σ. 1, Θ. Τσάτσου, Η συνταγματική προστασία των

περιουσιακών δικαιωμάτων, 1928.

[13] Γ. Χουβαρδά, Ο θεσμός της ιδιοκτησίας υπό το πρίσμα των σύγχρονων περί της κοινωνικής αποστολής αντιλήψεων και ο θεσμός της απαλλοτριώσεως εις το σύγχρονον δημοκρατικόν κράτος, ΕΕΝ 1965, σ. 864.

[14] Άρθρο 12 Συντ. 1844, άρθρο 17 Συντ. 1864.

[15] Άρθρο 17 Συντ. 1911, 19 Συντ. 1927, 17 Συντ. 1952.

[16] Άρθρο 119 Συντ. 1927, άρθρο 104 Συντ. 1952. Οι μεταβατικές αυτές ρυθμίσεις αποτελούν τον μακρινό πρόγονο του σημερινού άρθρου 106 παρ.1 Συντ. για δύο λόγους. Πρώτον, διότι η ενίσχυση και αποκατάσταση των ασθενών κοινωνικών στρωμάτων, όπως είναι οι πρόσφυγες ή οι ακτήμονες, ενέχει αναπτυξιακή προοπτική σε μια προβιομηχανική ακόμη εποχή. Δεύτερον, ενόψει της χωροθέτησης των διατάξεων αυτών στο τελευταίο μέρος των συνταγματικών κανόνων, όπως δηλαδή και στην περίπτωση του άρθρου 106 Συντ.

[17] Σ. Αγαπητίδη, Περί τα θεμέλια του ελληνικού δικαίου οικονομικής αναπτύξεως, Τιμ. Τ. Σ. Ανδρεάδη, Β΄, 1973, σ. 1, Γ. Βλάχου, Προλεγόμενα στη θεωρία του δημοκρατικού προγραμματισμού, Νέα Οικονομία, 1965, σ. 781 επ., Δ. Καλιτσουνάκη, Έννοια και διαδικασία του οικονομικού προγραμματισμού, Τιμ. Τ. Χ. Φραγκίστα, Γ΄, 1968, σ. 663.

[18] Π. Δαγτόγλου, Επιπτώσεις του οικονομικού σχεδιασμού επί των σχέσεων Νομοθέτου και Διοικήσεως, ΝΔ 1966, σ. 196.

[19] Ι. Τζεβελεκάκη, Ο κρατικός προγραμματισμός..., όπ.π.

[20] Ι. Δρυλλεράκη, Επενδυτικά κίνητρα, Αθήνα, Νομική βιβλιοθήκη, 1999, όπου και ιστορική αναδρομή και βιβλιογραφικές παραπομπές για την περίοδο πριν το 1975. Του ιδίου, Κίνητρα για βιομηχανικές και βιοτεχνικές επενδύσεις, 1979.

[21] Ιδίως ν. 4171/61. Ι. Αναστόπουλου, Οι δημόσιες ενισχύσεις της οικονομίας, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1982, σ. 57 επ., Χ. Κεφάλα, Η προστασία των ξένων επενδύσεων στην Ελλάδα, Δ/νη 1982, σ. 1537.

[22] Σε αντίθεση με τα ισχύοντα την ίδια εποχή σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Α. Σβώλου, Αι εθνικοποιήσεις εις τα νέα ευρωπαϊκά συντάγματα, Τιμ. Τόμος, Κ. Τριανταφυλλόπουλου, 1959, σ. 94.

[23] Αν. Τάχου., Δημόσιον Οικονομικόν Δίκαιον, 1979, σ. 120.

[24] Γ. Δασκαλάκη, Κρατικά σχέδια και ατομικές ελευθερίες, 1950.

[25] Ι. Τζεβελεκάκη, Ο κρατικός προγραμματισμός..., όπ.π., σ. 32.

[26] Ν. 2292/1953.

[27] ΣτΕ 598/53.

[28] ΣτΕ 1831/1973.

[29] ΣτΕ 1974/1974.

[30] ΣτΕ 101/1962.

[31] Κ. Χρυσόγονου, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, όπ.π., σ. 11, Κ. Μαυριά, Σκέψεις πάνω στα δικαιώματα του ανθρώπου κατά το Σύνταγμα του 1975, σε: Πέντε χρόνια εφαρμογής του Συντάγματος του 1975, 1981, σ. 154, Δ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, Γ', 1988, σ. 93, Αρ. Μάνεση, Οι κύριες συνιστώσες..., όπ.π., σ. 325, Πρ. Δαγτόγλου, Ατομικά δικαιώματα, όπ.π., Α.14. Α. Γέροντα, Δημόσιο Οικονομικό Δίκαιο, 2002, σ. 79 επ.

[32] Γ. Κασιμάτη, Νέες μορφές παρέμβασης στο σύστημα οικονομικής παραγωγής, σε: Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη, 1986.229, Σπ. Φλογαίτη, Σύγχρονες όψεις κρατικού παρεμβατισμού, 1985.

[33] Άρθρο 106 παρ.2 Συντ.

[34] Άρθρο 106 παρ.3 Συντ., Κ. Πολυζωγόπουλου, Η κρατικοποίηση επιχειρήσεων, Τιμητικός τόμος Γ. Οικονομόπουλου, 1981, σ. 265, Α. Μητρόπουλου, Η κοινωνικοποίηση των δημοσίων επιχειρήσεων. Συμπεράσματα από την μέχρι τώρα εμπειρία. Προοπτικές, σε: Σύνταγμα και εργασιακές σχέσεις, 1987, σ. 233, Αρ. Μάνεση/Α.Μανιτάκη/Γ. Παπαδημητρίου, Η υπόθεση Ανδρεάδη και το οικονομικό σύνταγμα, 1991.

[35] Άρθρο 106 παρ. 6 Συντ.

[36] Άρθρο 12 παρ. 5 Συντ.

[37] Άρθρο 17 παρ. 4(γ) Συντ. και 17 παρ. 6 Συντ.: δυνατότητα πραγματοποίησης εργασιών και πριν τον προσδιορισμό της αποζημίωσης, απαλλοτρίωση ευρύτερων ζωνών.

[38] Άρθρο 17 παρ.6 Συντ.

[39] Άρθρο 17 παρ. 7 Συντ.: δυνατότητα διάνοιξης υπόγειας σήραγγας χωρίς καταβολή αποζημίωσης.

[40] Ειδικό ιδιοκτησιακό καθεστώς για στοιχεία του υπόγειου πλούτου και ιδίως μεταλλεία, ορυχεία, ύδατα (18 παρ. 1 Συντ.) και για λιμνοθάλασσες ή λίμνες (18 παρ. 2 Συντ.). Ακόμη ειδική νομοθεσία με περιορισμούς στο δικαίωμα ιδιοκτησίας (αναδάσμος κ.λπ) για σκοπούς «επωφελέστερης εκμετάλλευσης του εδάφους» και «ανασυγκρότησης κατατμημένης μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας» (18 παρ. 4 Συντ.), ή με διάθεση εκτάσεων με ειδικό νόμο για την «αξιοποίηση» εγκαταλειμμένων εκτάσεων «υπέρ της εθνικής οικονομίας» και για την αποκατάσταση ακτημόνων (18 παρ. 6 Συντ.).

[41] Άρθρο 23 παρ.2(β) Συντ., *Α. Καρδαρά*, Έννοια της επιχείρησης δημόσιου χαρακτήρα και κοινής ωφέλειας και περιορισμοί του δικαιώματος της απεργίας κατά το άρθρο 23 παρ. 2 του Συντάγματος, σε: *Σύνταγμα και εργασιακές σχέσεις*, 1987, σ. 273.

[42] Γενικά για την οικονομική ελευθερία: *Αρ. Μάνεση*, Ατομικές Ελευθερίες, 4η εκδ., 1982, σ. 151, *Π. Δαγτόγλου*, Ατομικά δικαιώματα, όπ.π., Β΄, σ. 989, *Α. Γέροντα*, Δημόσιο Οικονομικό Δίκαιο, 2002, σ. 299, *Κ. Χρυσόγονου*, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ. 177, *Παραρά CorpusI* -1982, σ. 120.

[43] Γενικά για την ιδιοκτησία: *Γ. Κασιμάτη*, Τα συνταγματικά όρια της ιδιοκτησίας, 1972, *Κ. Χορομίδη*, Η συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας, ΝοΒ, 1982, σ. 183, *Ι. Βελέντζα*, Η συνταγματική εγγύηση της ιδιοκτησίας, θεμελιώδες αντικείμενο του οικονομικού δικαίου, 1987, *Π. Δαγτόγλου*, Ατομικές ελευθερίες, όπ.π., 886, *Κ. Χρυσόγονου*, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2002, σ. 337, *Α. Γέροντα*, Δημόσιο Οικονομικό Δίκαιο, 2002, σ. 414, *Γ. Δρόσου*, Συνταγματικοί περιορισμοί της ιδιοκτησίας και αποζημίωση, 1997, *Α. Γέροντα*, Η συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας στην αναγκαστική απαλλοτρίωση, 2003, *Π. Παραρά*, *CorpusI* -1982, σ. 255.

[44] Βλ. *Γ. Σιούτη*, Εγχειρίδιο Δικαίου του Περιβάλλοντος, 2003, με περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

[45] Άρθρο 24 παρ. 1 Συντ.

[46] Άρθρο 24 παρ. 2 επ. Συντ.

[47] Άρθρο 24 παρ. 2 Συντ.

[48] Άρθρο 24 παρ. 4 Συντ.

[49] Άρθρο 24 παρ. 4 Συντ., *Α. Γεωργιάδη/Π. Παυλόπουλου*, Ο θεσμός της αναγκαστικής συμμετοχής σε οικοδομικούς συνεταιρισμούς, *Εφαρμογές* 1988, σ. 306.

[50] Άρθρο 22 ν. 1650/86.

[51] Άρθρο 24 παρ. 6 Συντ.

[52] *Δ. Νικολόπουλου*, Η έννομη προστασία του περιβάλλοντος ως στοιχείο του δημοσίου συμφέροντος, *ΔιΔικ* 1990, σ. 13.

[53] Και όμως, ήδη από το 1974, ο *Ι. Τζεβελεκάκης* (Ο κρατικός προγραμματισμός..., όπ.π., σ. 61) συναρτά τον πολεοδομικό σχεδιασμό με τον κρατικό αναπτυξιακό προγραμματισμό.

[54] *Μάνεση/Μανιτάκη*, Κρατικός παρεμβατισμός και Σύνταγμα, *ΝοΒ*, 1981, σ. 1199, *Μ. Σταθόπουλου*, Οικονομική ελευθερία, οικονομικό σύστημα και Σύνταγμα, *ΤοΣ*, 1981, σ. 517.

[55] *Σπ. Φλογαίτη*, Οικονομική δράση του κράτους και εξέλιξη της δημόσιας διοικήσεως, *Διοικητική Μεταρρύθμιση*, 1981, σ. 53.

[56] *Α. Γεωργιάδη*, Ζητήματα συνταγματικότητας του ν. 431/1976 (Γνωμοδότηση), *ΤοΣ*, 1988, σ. 482, *Α. Μάνεση/Α. Μανιτάκη*, όπ.π., *Γ. Παπαδημητρίου*, Το συνταγματικό καθεστώς της προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού και ο Ν. 1386/83 για τον οργανισμό ανασυγκρότησης επιχειρήσεων. Μερικά βασικά ζητήματα (γνωμοδότηση), *ΝοΒ*, 1986, σ. 1561, *Α. Αργυριάδη/Α. Γεωργιάδη*, Ερμηνευτικά ζητήματα από το νόμο για την εξυγίανση των προβληματικών επιχειρήσεων, *ΝοΒ*, 1988, σ. 56.

[57] ΣτΕ Ολ 1094/87, *ΤοΣ* 1988, σ. 279, βλ. και ΣτΕ 150/1999.

[58] ΣτΕ 957/78, κίνδυνος δημόσιας τάξης «κατά την αληθή της εν λόγω διατάξεως έννοιαν, δέον να θεωρηθή και η απειλή σοβαράς διαταράξεως της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της χώρας».

[59] ΣτΕ 3818/1997, *ΔΕΕ* 1999, σ. 875, *ΤοΣ* 1998.376, ΣτΕ 2100/1998, *ΝοΒ* 2000, σ. 129.

[60] ΣτΕ (Ολ.)1910/2001: «Έτσι η σύναψη ή η παράταση συμβάσεως τουριστικής εκμετάλλευσης δημόσιων κτημάτων με όρους χαριστικούς και συνεπώς βλαπτικούς για την εθνική οικονομία, στην εξυπηρέτηση της οποίας συμβάλλει, μεταξύ άλλων, η

ορθολογική και προσοδοφόρα τουριστική ανάπτυξη της χώρας, συνιστά λόγο δημόσιου συμφέροντος που δικαιολογεί, καταρχήν, την αναγκαστική αναπροσαρμογή ή και την κατάργηση της συμβάσεως από το νομοθέτη».

[61] ΣτΕ 362/1989, ΣτΕ 1552/1994. Στην περίπτωσης αυτές, η δημόσια οικονομική προσέγγιση χάριν των αναγκών του συνόλου, υποκαθιστά την ατομική ακόμη και σε ζητήματα όπως είναι ο καθορισμός της τιμής μονάδος ενός προϊόντος ή μιας υπηρεσίας: «Προς τούτο και για να είναι συνταγματικώς θεμιτή η κρατική παρέμβαση στον καθορισμό των διδάκτρων, πρέπει το ύψος αυτών να μην είναι κατώτερο του κόστους παραγωγής και διαθέσεως των υπηρεσιών ενός ορθολογικά οργανωμένου εκπαιδευτηρίου, όπως το κόστος αυτό διαμορφώνεται κάθε φορά ενόψει συγκεκριμένων, κατά τόπο και χρόνο, οικονομικών και τεχνικών συνθηκών».

[62] ΣτΕ (Ολ.), 2289/1987, ΝοΒ 1987, σ. 1096, Δ/νη 1988, σ. 1256.

[63] ΣτΕ 1449/1979. Βλ. Ν. Αλιβιζάτου, Η δημόσια ωφέλεια στην αναγκαστική απαλλοτρίωση, ΕΔΔ 1993, σ. 8, Πρ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Β, 1991, σ. 733, Π. Παραρά, CorpusI -1982, σ. 264, Κ. Χορομίδη, Ζητήματα αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, ΝοΒ 1996, σ. 949, Γ. Χορομίδη, Η αναγκαστική απαλλοτρίωση, 2000, Γ. Δρόσου, Συνταγματικοί περιορισμοί της ιδιοκτησίας και αποζημίωση, 1997, Δ. Φιλίππου/Α. Ροϊλού, Το δίκαιο της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, 1998, Α. Γέροντα, Η συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας στην αναγκαστική απαλλοτρίωση, 2003, σ. 33.

[64] ΣτΕ 3704/1977, ΣτΕ 2780/1986, πχ. για τουριστική ανάπτυξη: ΣτΕ 2980/83.

[65] ΣτΕ 1337/82, υπέρ ΟΤΕ.

[66] ΣτΕ 4672/83, ΣτΕ (Ολ.) 3452/2000, βλ. Α. Γέροντα, ό.π., σ. 38, Κ. Χρυσόγονου, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 2002, σ. 366.

[67] Βλ. πάντως, Ι. Τζεβελεκάκη, Οικονομική παρέμβασις και ακυρωτικά διαφοραί, Τιμητικός Τόμος ΣτΕ 1979, σ. 169, Μ. Βροντάκη, Προβλήματα ερμηνευτικής τακτικής του ΣτΕ σε θέματα οικονομικού προγραμματισμού και παρεμβατισμού, σε: Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη, 1986, σ. 311, Β. Βουτσάκη, Η οικονομική ελευθερία, το γενικό συμφέρον και ο δικαστικός έλεγχος των μέτρων οικονομικής πολιτικής, σε: Τα εικοσάχρονα του Συντάγματος 1975, 1998, σ. 387. Βλ. και Γ. Δρόσου, Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής Θεωρίας, σ. 501 επ.

[68] ΣτΕ 4617/76.

[69] ΣτΕ 3665/1987, ΣτΕ 2457/1982, Π. Παραρά CorpusI -1982, σ. 266.

[70] ΣτΕ (Ολ.) 2614/89. Βλ. ακόμη την ΣτΕ (Ολ.) 3046/1992, ΤοΣ 1992, σ. 571, σχετικά με τα περιθώρια ανατροπής των χαριστικών αναπτυξιακών συμβάσεων που συνάφθηκαν επί δικτατορίας και προστατεύονται από το άρθρο 107 Συντ.

[71]Α. Καλλία -Αντωνίου, Η νομολογία του ΣτΕ και του ΔΕΚ για την κοινοτική πολιτική της βιώσιμης ανάπτυξης και της προστασίας του περιβάλλοντος, 1999, της ίδιας, Η αξιολόγηση του αγαθού «περιβάλλον» σε σχέση με τα λοιπά αγαθά στη νομολογία του ΣτΕ και του ΔΕΚ, ΠερΔικ 1999, 182.

[72] Εντελώς ενδεικτικά, ΣτΕ (Ολ.) 2537/1996, (Ολ.) 3478/2000, Γ. Σιούτη, Εγχειρίδιο Δικαίου του Περιβάλλοντος, 2003, σ. 27 επ.

[73] ΣτΕ (Ολ.) 810-1/1977, ΣτΕ 2731/1997, ΣτΕ (Ολ.) 613/02.

[74] ΣτΕ (Ολ.) 2998/1988, ΝοΒ 1988, σ. 972, ΤοΣ 1988, σ. 510.

[75] ΣτΕ (Ολ.) 2755/1994, ΔιΔικ 1995, σ. 66, ΤοΣ 1995/179, ΝοΒ 1996, σ. 277, ΣτΕ (Ολ.) 2537/1996, Αρμ. 1996/1043.

[76] ΣτΕ 4209/1997, 767/1998, 3065/2001.

[77] ΣτΕ 695/1986, ΣτΕ 1821/1995. Βλ. Μ. Δεκλερή, Ο δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος. Εγκόλπιο βιωσίμου αναπτύξεως, 1996, σ. 189 επ.

[78] ΣτΕ (Ολ.) 10/88, 1159/1990, (Ολ.) 106/91. Βλ. Γ. Σιούτη, όπ.π., σ. 129 επ.

[79] ΣτΕ 5879/1995, για την αύξηση του ποσοστού καλύψεως οικοπέδου, ΣτΕ 1027/1999, για την αύξηση του συντελεστή δόμησης, ΣτΕ (ΠΕ) 64/1992 και ΣτΕ (Ολ.) 173/1998, ΔιΔικ 1998, σ. 1441, για παρεκκλίσεις στην αρτιότητα οικοπέδων, ΣτΕ 286/1993, για παρεκκλίσεις γενικώς.

[80] ΣτΕ 2242/1994, για τη δημιουργία υπόγειου χώρου στάθμευσης αυτοκινήτων στο Μέγαρο Μουσικής.

[81] ΣτΕ (Ολ.) 10/88.

[82] Βλ Γ. Σιούτη, όπ.π., σ. 53 επ., Ε-Α. Μαριά, Η νομική προστασία των δασών, 1998.

[83] ΣτΕ (Ολ.) 3754/1981, ΣτΕ 2196/82, 4005/83, 1009/87, 884/87. Η απόλυτη αυτή θέση ανατράπηκε με την πρόσφατη συνταγματική αναθεώρηση αλλά και πριν από αυτή με την ΣτΕ (Ολ.) 1675/1999.

[84] ΣτΕ 2435/1993, ΣτΕ 1158/1988, *Ε.-Α. Μαριά*, όπ.π., σ. 316. ΣτΕ 1986/2002, ΠερΔικ 2/2003, σ. 351: ακόμη και στις περιπτώσεις όπου είναι δυνατή η μεταβολή του προορισμού των δασών ή δασικών εκτάσεων για αναπτυξιακούς λόγους, θα πρέπει να αποδεικνύεται ότι «η *θυσία της δασικής βλάστησης αποτελεί το μόνο πρόσφορο μέτρο για την ικανοποίηση του σχετικού λόγου δημοσίου συμφέροντος και μάλιστα με τη μικρότερη δυνατή απώλεια δασικού πλούτου*». Είναι σαφές ότι η αξία αμιγώς ιδιωτικών συμφερόντων δεν λαμβάνεται υπόψη κατά την ως άνω εκτίμηση.

[85] Ν. 2598/1998, 2730/1999, 2741/1999, 2819/2000, 2882/2001. Γενικά για τα νομικά ζητήματα που ανέκυψαν κατά την προετοιμασία των ολυμπιακών αγώνων, βλ. *Γ. Γιαννακούρου/Ε. Τροβά*, Ολυμπιακοί Αγώνες και Δίκαιο, 2001, *Ε. Τροβά*, Ολυμπιακοί αγώνες και περιβάλλον, σε: Ολυμπιακοί αγώνες - Ζητήματα Δημοσίου Δικαίου, ΕφΔημΔικ, ειδικό τεύχος, 2003, σ. 23(42).

[86] *Γ. Γεραπετρίτη*, Η αναθέωση του άρθρου 17 του Συντάγματος, ΔΤΑ 2001.10.405, *Α. Γέροντα*, Η συνταγματική προστασία..., όπ.π.

[87] Σύμφωνα με την κρατούσα για δεκαετίες νομολογιακή άποψη (ΣτΕ 2705/1991, ΕΔΔ 1992.456) και παρά την αντίθετη θέση της θεωρίας (*Πρ. Δαγτόγλου*, Ατομικά δικαιώματα, Β, 1991, σ. 901, *Γ. Δρόσου*, Συνταγματικοί περιορισμοί..., όπ.π., σ. 105, *Κ. Χρυσόγονου*, Ατομικά Δικαιώματα, 2002, σ. 346 επ.), στο πεδίο του άρθρου 17 Συντ. δεν εμπίπτουν τα ενοχικά δικαιώματα. Τα τελευταία χρόνια, υπό την επίδραση της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου και με βάση την ερμηνεία του Πρώτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, τα Δικαστήρια κινήθηκαν, όχι πάντως με συνέπεια και με τρόπο μη αναστρέψιμο, προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης της προστασίας που απορρέει από το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και στο χώρο των ενοχικών δικαιωμάτων: (βλ. ΑΠ (Ολ.) 40/1998, ΑΠ 1465/2001, contra ΑΠ 43/2002, για το ζήτημα βλ. *Α. Γέροντα*, Η συνταγματική προστασία της ιδιοκτησίας, όπ.π., σ. 11 επ.), *Α. Παπακωνσταντίνου*, Η προστασία των περιουσιακών ενοχικών δικαιωμάτων σε υπερνομοθετικό επίπεδο: μεταξύ δογματικής και σύγχρονων αναγκών, ΤοΣ 2002, σ. 411.

[88] *Ν. Αλιβιζάτου*, Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός και η θολή συνταγματική αναθέωση, 2001, *Ε. Βενιζέλου*, Το αναθεωρητικό κερτημένο. Το συνταγματικό φαινόμενο στον 21ο αιώνα και η εισφορά της αναθέωσης του 2001, 2002, σ. 197 επ., *Ξ. Κοντιάδη*, Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά την αναθέωση του 2001, 2002.

[89] *Α. Κομνηνού*, Σύγκρουση του δικαιώματος επί του περιβάλλοντος και του δικαιώματος της ιδιοκτησίας στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΕΔΔ 1992.251, *Γ. Τασόπουλου*, Η προστασία του περιβάλλοντος. Το πρόβλημα των περιορισμών της ιδιοκτησίας και η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, Νόμος

και Φύση, 1998, σ. 41.

[90] Για τους θεμιτούς περιορισμούς που συνεπάγεται η κήρυξη χώρου ως αρχαιολογικού, βλ. ΣτΕ (Ολ.) 969/1998.

[91] ΣτΕ 1821/1995, ΣτΕ (Ολ.) 695-6/1986, ΣτΕ 1169/1994, ΣτΕ 3067/2001. Για τη συμβατότητα της απαγόρευσης κατάτμησης της γης με το άρθρο 17 Συντ., διότι δεν οδηγεί σε εκμηδένιση της ιδιοκτησίας, βλ. ΣτΕ (Ολ.) 1029/1985.

[92] ΣτΕ 1310/1993, ΣτΕ (Ολ.) 1071/1994, ΣτΕ 2299/1996, ΣτΕ (Ολ.) 6070/1996.

[93] ΣτΕ 1328/1995: διάταξη που επιτρέπει υπό προϋποθέσεις την εκχέρσωση δασωθέντων αγρών με σκοπό την αγροτική τους εκμετάλλευση κρίθηκε αντισυνταγματική.

[94] ΣτΕ (Ολ.) 2778/1988, Αρμ.1988, σ. 803, ΝοΒ 1988, σ. 1501. Βλ. ακόμη, ΣτΕ 1069/2000.

[95] Κ. Χρυσόγονου, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, όπ.π., σ. 13 επ., Ε Ρούκουνα, Διεθνής προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, 1995, Ε. Μίχα, Συστήματα προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων εκτός των τειχών, ΔτΑ 2000, σ. 841, Π. Στάγκου/Π. Μακρίδου/Σ. Μάρκου, Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη, ΔτΑ 2001, σ. 823.

[96] Γ. Μητσόπουλου, Η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων, κατ' άρθρον 1 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της Συμβάσεως της Ρώμης, ΤοΣ 1987, σ. 217, Σ. Ματθία, Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, 1999, Α. Παπακωνσταντίνου, Η προστασία των περιουσιακών ενοχικών δικαιωμάτων σε υπερνομοθετικό επίπεδο: μεταξύ δογματικής και σύγχρονων αναγκών, ΤοΣ, 2002, σ. 411.

[97] Άρθρο 295 ΣυνθΕΚ: *Η παρούσα Συνθήκη δεν προδικάζει με κανένα τρόπο το καθεστώς ιδιοκτησίας στα κράτη μέλη.*

[98] Άρθρο 23 επ. και 81 επ. ΣυνθΕΚ.

[99] Άρθρο 174 επ. ΣυνθΕΚ. Βλ. Γ. Δελλή, Κοινοτικό Δίκαιο Περιβάλλοντος, Οι διαστάσεις της προστασίας του περιβάλλοντος στην κοινοτική έννομη τάξη, 1998.

[100] Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, ότι το «αναπτυξιακό» δημόσιο συμφέρον, όπως ορίστηκε για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των «λόγων επιτακτικού συμφέροντος» (*exigences impératives*) που απαριθμούνται στη

Συνθήκη ΕΚ ή γίνονται.

[101] Για κρατικές ενισχύσεις.

[102] Βλ. Γ. Δελλή, Κοινοτικό Δίκαιο Περιβάλλοντος. Οι διαστάσεις της περιβαλλοντικής προστασίας στην κοινοτική έννομη τάξη, 1998.

[103] Βλ ΕΔΔΑ, PowelandRayner, Σειρά Α, 172 (1990) 18-20, Lopez - Ostra, Σειρά Α, σ. 303 (1994).

[104]Κ. Χρυσόγονου, Η ενσωμάτωση της ΕΣΔΑ στην ελληνική έννομη τάξη, 2001, Ι. Σαρμά, Η νομολογία του ΕΔΔΑ1998, Βλ. ΕΔΔΑ, 15.11.1996, Κατηκαρίδης κλπ. και Τσώμτσος κλπ. κατά Ελλάδος, Αρμ. 1997, σ. 428, ΕΔΔΑ 25.3.1999, Παπαχελάς κατά Ελλάδος, ΤοΣ 1999, σ. 94.

[105] Ειδικά η απόφαση για την βασιλική περιουσία (βλ. Ν. Αλιβιζάτου, Η βασιλική περιουσία στο Στρασβούργο, 2003), άφησε να διαφανεί το ενδεχόμενο νομολογιακής στροφής και επιδίκασης χαμηλότερων αποζημιώσεων σε περιπτώσεις στέρησης της ιδιοκτησίας.

[106] ΣτΕ (Ολ.) 810-11/77.

[107] Βλ. άρθρο 6 ΣυνθΕΚ.

[108] ΣτΕ 3067/01.

[109] Για παράδειγμα, ο ακυρωτικός δικαστής απαιτεί, κατά την εφαρμογή του κανόνα «πράσινο αντί πρασίνου», όταν αποχαρκτηρίζεται κοινόχρηστος χώρος, να αντικαθίσταται εκ των προτέρων με αντίστοιχης περιβαλλοντικής αξίας χώρους (ΣτΕ 2242/1994).

[110] Βλ. παραπάνω.

[111] Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης, διατυπώνεται για πρώτη φορά στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας το 1993 και επαναλαμβάνεται ανελλιπώς μέχρι σήμερα. ΣτΕ 53/1993, ΣτΕ 304/1993, ΣτΕ 2844/1993, ΣτΕ (Ολ.) 2755/1994, ΣτΕ (Ολ.) 2537/1996, ΣτΕ (Ολ.) 3478/2000, ΣτΕ (Ολ.) 613/2002.

[112]Γ. Σιούτη, Εγχειρίδιο Δικαίου του Περιβάλλοντος, 2003, σ. 22.

[113]Φ. Σπυρόπουλου, Η ερμηνεία του Συντάγματος και ιστορική εξέλιξη, ΕφΔΔ 1988, σ. 528, του ιδίου, Η ερμηνεία του Συντάγματος. Εφαρμογή ή υπέρβαση της

παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου, 1999, Δ. Τσάτσου (επιμ.), Η ερμηνεία του Συντάγματος, 1995, Γ. Δρόσου, Δοκίμιο Συνταγματικής Θεωρίας, 1996, σ. 501 επ.

[114] Μ. Δεκλερής, Ο δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος, 1996, του ιδίου, Το δίκαιο της βιωσίμου αναπτύξεως, 2000, Γ. Παπαδημητρίου, Περιβαλλοντικό Σύνταγμα, Η περιβαλλοντική πολιτική στην Ελλάδα, 1995. Κ. Χιώλου, Η θεμελιώδης αρχή της βιωσίμου αναπτύξεως, ΕπετΑρμ, 2002, σ. 87. Γ. Τσουκαλά, Βιώσιμη ανάπτυξη: μία διεθνώς ανοιχτή συζήτηση για τη σχέση ανάπτυξης και περιβάλλοντος, ΠερΔικ 4/2000.

[115] ΣτΕ 3065/2001: «Με τις πιο πάνω συνταγματικές διατάξεις ο συντακτικός νομοθέτης σταθμίσας τις αξίες του περιβάλλοντος και της οικονομικής ελευθερίας, αξίωσε τον συγκερασμό τους μέσα στην νέα αξία της βιώσιμης ανάπτυξης στην οποία, όμως, προέχουσα σημασία, λόγω του προληπτικού χαρακτήρα της, έχει η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος».

[116] ΣτΕ 3065/2001: «Έτσι μόνη θεμιτή κατά το Σύνταγμα μορφή οικονομικής ανάπτυξης είναι η βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη, δηλαδή εκείνη που βρίσκεται σε αλληλεξάρτηση και αρμονία με το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, σεβόμενη τα όρια της φέρουσας ικανότητας και των δύο ούτως ώστε να μην διακυβεύεται η ικανοποίηση των αναγκών της παρούσας και των μελλουσών γενεών». ΣτΕ (Ολ.) 613/2002 (απόφαση ΤΥΧ): «Η επιδίωξη όμως των σκοπών αυτών και η στάθμιση των προστατευομένων αντιστοίχων εννόμων αγαθών πρέπει να συμπορεύεται προς την υποχρέωση της Πολιτείας να μεριμνά για την προστασία του περιβάλλοντος κατά τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται βιώσιμη ανάπτυξη, στην οποία απέβλεψε ο συντακτικός αλλά και ο κοινοτικός νομοθέτης».

[117] Για την αρχή αυτή, βλ. Γ. Σιούτη, Εγχειρίδιο..., όπ.π., σ. 48 επ., G. Dellis, L'Etat face au risque en tant que matière du droit public européen. Une approche comparative, EPLR, 2003, σ. 3.

[118] ΣτΕ 613/2002: «...τα αρμόδια όργανα της Πολιτείας πρέπει να λαμβάνουν προεχόντως υπ' όψιν την τυχόν ύπαρξη ιδιαιτέρου κινδύνου για το φυσικό περιβάλλον από την κατασκευή και λειτουργία συγκεκριμένου έργου ή την ανάπτυξη συγκεκριμένης δραστηριότητας και να μη παρέχουν τη σχετική έγκριση αν διαπιστώσουν αιτιολογημένα ότι ο κίνδυνος αυτός, στον οποίο περιλαμβάνεται και ο επαπειλούμενος από ενδεχόμενη πλημμελή λειτουργία του έργου, υπερακοντίζει προδήλως τα προσδοκώμενα οφέλη από την λειτουργία του».

[119] Στην έννοια αυτή συνυπάρχουν και νομικά και τεχνικά στοιχεία. Ε. Κουτούπα-Ρεγκάκου, Ο ρόλος των αόριστων νομικών εννοιών στο σύγχρονο κράτος δικαίου, σε Κ. Σταμάτη (επ.), Όψεις του Κράτους Δικαίου, 1990, σ. 255 επ., Μ. Δεκλερής, το Δίκαιο

της Βιωσίμου Αναπτύξεως, 2000, σ. 88. Σύμφωνα με τη *Γ. Σιούτη*, ό.π., σ. 123, πρόκειται για αμιγώς τεχνική-επιστημονική έννοια.

[120] ΣτΕ 2805/97, ΣτΕ (Ολ.) 2939/00.

[121] Ακόμη, για τον *ad hoc* προσδιορισμό της βιώσιμης κάθε φορά λύσης, εφαρμόζει την ιδιαιτέρως προχωρημένη τεχνική της στάθμισης κόστους -οφέλους, χωρίς να είναι πάντοτε σαφές κατά πόσον αρκείται στον οριακό έλεγχο των άκρων ορίων της διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης ή προβαίνει σε πλήρη έλεγχο των διοικητικών επιλογών -κάτι το οποίο είναι βεβαίως δυνατό με την τεχνική του κόστους-οφέλους. Οι σκέψεις αυτές επιβεβαιώνονται στην προαναφερθείσα απόφαση ΣτΕ 613/2002 (TVX).

[122] Κατά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, εντάχθηκε στο σύστημα του άρθρου 24 παρ.1 Συντ. η έννοια της αειφορίας, η οποία θεωρείται συνώνυμη της βιώσιμης ανάπτυξης.

[123] *Μ. Δεκλερής*, Ο δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος, 1996, σ. 36.

[124] Για το λόγο αυτό, εξάλλου, η πολιτική εξουσία επιχείρησε σε πρώτη φάση να περιορίσει κατά την αναθεώρηση του 2001 τα ερμηνευτικά περιθώρια που καταλείπει το άρθρο 24 στον ακυρωτικό δικαστή. *Ε. Τροβά*, Οι τομές για το περιβάλλον στην αναθεώρηση του 2001, σε: Το νέο Σύνταγμα. Πρακτικά συνεδρίου για το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975/1986/2001, 2001, σ. 121, *Γ. Δεληγιάννη*, Ζητήματα σχετικά με την αναθεώρηση του Συντάγματος, ΤοΣ 2000, σ. 1037, *Γ. Σιούτη*, Αναθεώρηση και προστασία του περιβάλλοντος, ΠερΔικ, 4/2000, σ. 466, *Ι. Καρακώστα*, Απειλούμενη συνταγματική παραβίαση του περιβαλλοντικού κεκτημένου. Το άρθρο 24 του Συντάγματος μη αναθεωρητέα διάταξη, ΠερΔικ 3/2000, σ. 464, *Α. Σηφάκη*, Η αναγκαιότητα της αναθεώρησης του άρθρου 24 του Συντάγματος, ΠερΔικ 4/2000, σ. 586, *Ι. Κουφάκη*, Η αναθεώρηση του άρθρου 24 του Συντάγματος, τίθεται η προστασία του περιβάλλοντος υπό την αίρεση της ικανοποίησης του δικαιώματος στην κατοικία; ΠερΔικ 4/2000, σ. 590, *Σ. Ρίζου*, Η περιπέτεια του άρθρου 24 του Συντάγματος και η ευθύνη των κρατικών εξουσιών, ΔτΑ, 2001, σ. 417, *Ξ. Κοντιάδη*, Συνταγματική αναθεώρηση και προστασία του περιβάλλοντος. Κριτική αποτίμηση του εγχειρήματος οριοθέτησης του δικαστικού ακτιβισμού μέσω της αναθεώρησης του άρθρου 24 του Συντάγματος, ΔτΑ2001, σ. 427.

[125] Βλ. την αμέσως προηγούμενη υποσημείωση.